

סיוני

ירחון לתורה ולמדעי היהדות

בעריכת
יצחק רפאל

שנת הנ"ה • כרך קי • סיון-תמוז תשנ"ב

ה ת ו כ ן

פרופ' יהודה רצהבי
אורי ולר
דן יהב
פרופ' שמא יהודה פרידמן
יעקב אופנהיימר
אפרים בצלאל הלבני
גידי פרישטיק
צבי לוקר
טוביה פרשל
אהרן ארנד

צרור פיוטים מתקופת הזוהר הספרדית
פירוש ספר עובדיה לרבי משה דוד ואלי
רפיא, רפת, רפיח
כתיב השמות "רבה" ו"רבא" בתלמוד הבבלי
"ברכת הקהל" בבבלי מילה והשתלשלותה
התהוות ניסוחים אחדים בסידור
דינא דמלכותא והמנהג הבינלאומי;
לקביעת הוגנות דין המלכות
עוד על משפחת בלאינפנטי בתור משמשים בקודש
או מנהיגי קהילות
מקורו של סיפור המובא ב"דרשות על התורה"
לר"י אבן שועיב
עוד על ספר 'ראש מילין' לרא"ה קוק
ספרים חדשים

הוציאת מוסד הרב קוק • ירושלים

כתיב השמות "רבה" ו"רבא" בתלמוד הבבלי

מאת

שמא יהודה פרידמן

רבה ורבא מגדולי אמוראי בכל היו, ורוב מניינו ובניינו של התלמוד הבבלי מלא תורתם ושמותיהם. והם הם, לפי המסורת הנקוטה בידנו, רבה בר נחמני, ורבא בריה דרב יוסף בר חמא¹. וכמעט כמספר איזכורי שמוחיהם בתלמוד, כן מספר ההגהות וההכרעות שעשו החכמים בין רבא ורבה, וברוב ההכרעות הללו תלויים כמה גופי תורה של פירוש דבריהם וישובם. מפורסמת הדעה שרבו השיבושים בין השמות הללו, וכבר פסק הרמב"ן "שאין הסופרי' עשויין לדקדק בין רבה לרבא"².

בתשובת רב האי גאון נקבעו דרכי הכתיב של שני השמות הללו במפורש: "אלו כלן ראבה, נכתבין בהא והבי דגש. אבל ראבא נכתב באלף והבי רפוי"³. בתשובת רש"ג ורה"ג בערוך: "ורבה ורבא, אבה ואבא שמוחיהן כאשר הוא ברור, דאמר רב נחמן דציית ליה לאבא⁴, וזה רי"ש שבראש המלה סימן הוא לרב, ולישנא קלילא"⁵. ובתשובה

* ע"פ הרצאה בכנס לחקר התלמוד באוניברסיטת בראילן, כח באדר ב', תשמ"ד. מבנה ההרצאה ולשונה נעשו בסיס למאמר זה. ועיין בתלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין (ירושלים תשנ"א).

עמ' 281-285 והע' 106; 357; ובמפתח.

1. ההערה בענין השאלה, כיצד וע"פ מה נקבע שהוא רבה, הוא רבה בר נחמני, הועברה מכאן לסוף המאמר, והיא כעת "נספח א".

2. על שיטת התלמוד לזהות את רבא עם רבא בריה דרב יוסף בר חמא, ראה להלן נספח ב', לשם הועבר הדיון של הערה זו.

3. חידושי יבמות, לרף קטו ע"א: מהדורת ר"ש דיקמן, ירושלים תשמ"ז, עמ' שעד והע' 34; ר"ש אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"ו, עמ' 80, מס' 41.

4. התשובה כתובה בסוף מס' ע"ז, כ"י ביהמ"ד לרבנים, מהדו' ר"ש אברמסון. באירש"ג: "אלו כולן נכתבין בה"א והביית רגושה, אבל רבא נכתב באל"ף והבית רפויה". הסגנון הראשון מקורי יותר. כ"מספרות הגאונים", עמ' 130, דיבור זה חסר! ועיין להלן. וכבר היה מי שרצה לומר, שדבר זה מפורש בירושלמי: "ר' אבא בר זוטרא בשם שמואל כל שהוא בה"י רבה באל"ף רבא" (יבמות פ"ד הי"א, ו ע"א)!! והשוה הערת רב"מ לוין באירש"ג שם (עמ' 127, הע' ז, וההערה חסרה קצת). וכמובן, ירושלמי זה שוכש, ואין לו ענין לענינו, אלא לפסוק "הרבה ארבה" (עי' בראשית רבה, מהדו' תיאודור, עמ' 188; ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, נז ע"ב). אבל מי ששיכש כן שמא נגדר אחר ההגדרה הזאת שבדברי הגאונים?

5. פסחים מ ע"א.

6. אירש"ג, עמ' 127. והשוה רשב"ם לב"ב עד ע"א ד"ה כל.

הראשונה: "ודעו כי ראבה אָבָה שמו, וזה ריש שהוסיפו עליו, במקום רב. וְרַבָּא אָבָא שמו, וזה ריש המוסיף עליו, כמו רב, ופירוש אָבָה כמו שאומר אָבִי. ופירוש אָבָא כמו שאומר אבא סתם. כי תרגום אבי אבה, ותרגום וישימני לאב, ושויני אבא".⁷

הוא אומר, על אף הדמיון הגדול בין שני השמות, ישנה, לפי דברי הגאון, הבחנה ברורה ופשוטה ביניהם. אמנם, שני החכמים נקראים בשם המבוסס על המלה הארמית "אבא". למלה הזאת שתי משמעויות: "האב" ו"אבי". ואומר הגאון, לשתי משמעויות הללו הבחנה ברורה במבטא: "אבא", בבי"ת דגושה מכוונת ל"אבי", ו"אבא", בבי"ת רפויה, ל"האב". (במסורת יהודי תימן, הבי"ת דגושה בשני השמות, זה בדגש קל, וזה בדגש חזק).⁸ ועוד, בהפרשי המשמעות של "אבא" מטיל הגאון אף הבחנה של ה"א ואל"ף: אבה = "אבי", אבא = "האב".¹⁰

7. סוף מס' ע"ז כ"י, עמ' 129; סוף אירש"ג, עמ' XV, ושם שובש.
8. על שתי הצורות כמילת "אבא", עיין י' קוטשר, מלים ותולדותיהן (ירושלים תשכ"א), עמ' 2, 115. וכבר הקשה שם: "מניין הדגש החזק בבי"ת... דגש זה מניין הוא", ועיין שם הצעתו שתיבת "אמא" השפיעה. אף במילוננו של סוקולוף לארמית ארץ ישראלית (עמ' 31) מצאנו בי"ת דגושה בערך "אב", אלא שכן צויין, בתיעודו המובא שם, רק לצורה שמשמעותה "האב": "אָבָא", "אָבָא" (על הסגול, ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רכה), הפך קביעתו של הגאון. וכבר רצה יעקב רייפמן להקשות בזה איפכא מסתברא, לפי שיטתו, וז"ל: "ולפ"ו, ראוי להיות להפך. רבא בדגש הבי"ת ורבה בלי דגש הבי"ת. כי אָבָא (פאטער) או אָבָא (פרוכט) הוא בבי"ת דגושה, אבל אָבָה (לשון אניות, אבה. איוב ט' כ"ו) או: אבה (וולליג זיין) הוא בבי"ת רפויה" (שומרי המבוא, אוצר הספרות ג. נדפס מחדש במבוא התלמוד לר"י עקיני, ירושלים תשכ"ז, עמ' 44). וכתב כן ע"פ הערוך, ערך אבי, ואילו לפי תשובת רב האי גאון שהבאנו לעיל (ע"פ סוף כ"י ע"ז) כוונת הגאונים ברורה. אבל השגה זו על עצמה מלמדת, עד כמה הורגלו בני הדור ההוא במושג (המודרני) של כתיב קבוע ומחייב. והשוה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, נח ע"ב: "...וגם לא נקרא אבא כ"א אבא" (על אבזה דשמואל).
9. בלשוננו של ש' מורג: "במסורת בני תימן קריאת שמות האמוראים שכתבים הוא 'רבא', 'דאבא' הריהי בר' פתוחה וכב' הדגושה דגש קל: 'רַבָּא', 'רַבָּא' [rabo]... שמות האמוראים שכתבים 'רבה' קריאתם היא בב' דגושה דגש חזק: [rab'bo]", בתוך: "על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 158, הע' 84.
10. ועיין היטב ר"ש אברמסון, קבץ על יד ח (יח), (תשל"ו), עמ' 6-9. ועסק שם בשאלה היכן נמצאת הבדלה זאת בתרגום. וכן סקר מקורות אחרים, ומצא רובם ככולם, שאין קביעות בדבר זה, עיי"ש בשלמות. והסיק: "מכל מה שראינו אף כאן ברור שכבר ניטשטש כל הברל בין הוראת אבי ובין הוראת אב בכתב. וודאי שהיה הברל במבטא". ויש לבדוק באיזו מידה קיימת הבחנה זו בכ"י הלכות פסוקות, כגון: "מה שאירש מאבה" (עמ' 68), "ממון היה בכית אבה, ולא מצאחי אותו" (עמ' 76, ועיי"ש), "נאמן עלי אבה" (עמ' 89), "תנים לאבה ולאביך" (עמ' 165), "שלא פיקדני אבה" (עמ' 198), "ואלך ואיבקר את אבה" (עמ' 266); לעומת: "ואי אבא ערב דכתובה דבריה הוא... אבא לגבי כריה" וכו' (עמ' 75), "אבא דאבוהון" (עמ' 85), "מר ברכ אשי מכשיר כאבא דאבא" (עמ' 90). מכל מקום, מצאנו אף אבא באל"ף במוכן

ואפילו מצאנו פסקא מעניינת בספר הלכות פסוקות, כ"י ששון¹¹, הנראית כמקיימת את המסורת הנ"ל של הגאון. וז"ל: "אמר ליה רב ששת לרב יוסף בר אבא ואמרי לה לרב יוסף בר אבה אסברה לך" וכו'¹² הרי חילוף זעיר בין אבא לאבה חשוב הוא, כדי לומר עליו "ואמרי לה".

אין ספק שהשמות הללו קדומים מאד, ובעיקר בארמית. כבר מצאנו כיוצאים בהם בתקופת בית ראשון, כגון בחותמת שתוארה כנמצאה בירושלים: "לאבא בוני" [או: "בונה"]¹³; "לאבא"¹⁴; כתובת קבורה בארמית ממצרים, מראשית המאה ה' לפניה"ס: "אבה בר חור... אבסלי בר אבה"¹⁵; בשטר מיב מן המאה החמישית לפני הספירה: "כתב איתו בר אבא"¹⁶; בכתובת מן התקופה הפרסית: "שלם בר אבה"¹⁷; בדורא-אירופוס: "[יהו]סף ברה דאבא בר..."¹⁸; "אנה היא בר אבה"¹⁹; בכתובת

"אבי": "זה כתב ירו שלאבא" (עמ' 91). בעמ' 35 "כך אמר אבא", עיין סוכה יח ע"א. וכן במובן "אבינו": "חזר ואמר לנו אבא" (עמ' 75; ב"פ). "שלא פיקדנו אבא, שלא אמר לנו אבה, שלא מצינו בין שטרותיו שלאבאן! [עמ' 196]. ועיין בראשית רבה, מהדורת תיאודור, עמ' 14, ומה שציין שם. על יד "אבא", אנו מוצאים "אבה" למובן "אבי" בכתב-יד של התלמוד שאינם אשכנזיים, כגון בלשונות: "אמרתי לו, אבה..." (פסחים לו ע"א, כ"י קולומביה); "אמ' אבה" (סוכה יח ע"א, כ"י אוכספורד, heb. e.51); "על מנת שירצה אבה" (כתובות עג ע"ב, כ"י לינגרד, ב"פ); "אמ' לנו אבה" (שם פח ע"א, כ"פ); "אפי' מאבה" (שם קג ע"ב); "בית אבה" (ב"ק פ ע"א, כ"י המבורג); "חשבונות שחשב אבה עמך" (ב"ק קיב ע"א שם); "הכי אמר אבה" (זבחים נו ע"א, כ"י קולומביה). ועיין להלן.

11. על כתב-יד זה, ראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות (ברפוס), פרק ד'. כתב-היד נמצא היום באוסף דב פרידברג, טורונטו.

12. עמ' 123 = עמ' פא, עיי"ש הע' ד, ודק"ס לב"ק, עמ' 272 אות ז. והנה, בכי"ה (ב"ק קיב ע"ב): אמ' ליה רב ששת לרב יוסף בר אבא, ואמרי לה לר' יוסף בר אבא. ומן "ואמרי" ואי' נמחק. וכתב גולדשמידט בהערות לשם: "ואולי צ"ל ריב"א לר"ש ככ"י"ס. ברם מוכח שהיא כמסורת ה"פ, וכאן רצו לפתור אותה כחילוף בין "רב" ו"רבי". אף בעירובין ז ע"א אמר רב ששת אסברה לך לחכם זה, עיי"ש וברק"ס לשם, עמ' 19 אות נ.

13. מ' הלצר ומ' אוחנה, מסורת השמות העבריים החוץ-מקראיים, חיפה, תשל"ח, עמ' 27, ועמ' 72 הע' 2. על חותמת זו, ועל כמה חותמות קדומות הנושאות את השם "אבא", עיין: ר' גבעון, עקבות פרעה בכנען, תל-אביב תשל"ד, עמ' 145 R. Giveon, *Palestine Exploration Quarterly* 93 (1961), pp. 38-39.

14. עיי' מ"ש י' נוה, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 74; הלצר-אוהנה שם. ועיי"ש עמ' 29: "אוא", "אוה" (ולזה, ראה רוזנטל, ככהע' 20, עמ' 344).

15. J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions II* (Oxford, 1975), p. 119.

16. Cowley, *Aramaic Papyri*, 6.16 (p. 16). = ב' פורטון, ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה ב (ירושלים, 1989), B2.2 16 (עמ' 20, ועל קיו הקריאה); הלצר-אוהנה שם.

17. הלצר-אוהנה שם.

18. י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 133, מס' 90.

19. שם, עמ' 136, מס' 96.

גבעת המבחר: "אנה אבה בר כהנה אלעז בר אהרן רבה, אנה אבה" וכו'²⁰; וכן בכתובות ביוונית²¹.

ואין לנו כל סיבה שלא נאמר ששם אחד ולא שנים עומד לפנינו בחומר העתיק הזה, בשינויי הכתיב של אל"ף או ה"א לציין ā בסוף תיבה, כרגיל, וכפי שמופיעים בתיבות אחרות באותם מקורות ובדומים להם, ואנו נעקב להלן אחר ההבחנה שבדברי הגאונים הנ"ל, בה"א או באל"ף בסוף תיבה. ישנן אף עדויות אחדות (מקצתן כרוכות בהשלמות לקריאה) לשם פרטי "רבא", בישראל ובעמים, בתקופה הקדומה. והיו מן החוקרים שרצו לקשר שם זה לשמות האמוראים הנ"ל, והיא השערה רחוקה²². על "רבה", ידוע לנו אף מן התלמוד שהיה שמו "אבא"²³. לגבי רבא, הסברה מחזקת דעת הגאונים, שברוב השמות רי"ש תחילית במקום רב (ודעה אחרת תצטרך לסבור שלא קראו לו "רב"; אמנם כך היה כבר פלוגתא ידידה אביי. על "רבא" בירושלמי בסגנון "רבי אבא", ראה נספח ב).

ב"ז באכר התיחס לכתיב המלא, באל"ף אחר הרי"ש: "ראבא", כמקובל בספרות הגאונים (ועוד), ורצה לומר שהאל"ף מורה על ביי"ת פתוחה שאחריה, והיא סימן הבחנה לשם: רבא²⁴. וכן אמרו אחרים בעקבותיו, ואי אפשר לומר כן, שכן מצינו את הכתיב "ראבה", וכמכוון במפורש ל"רבה"²⁵.

המעיינים בדפוסי התלמוד, ובכתיב-היד, כבר נוכחו שלגבי ההבחנה המקובלת בכתיב שמות האמוראים הללו, רב הפרוץ על העומד, ושורר "שיבוש רב", "בילבול",

20. א"ש רוזנטל, פרקים ב (חשכ"ט-תשל"ד), עמ' 336. על "אבא" בין שמות התנאים, עיין שם, עמ' 343-344, הע' 32. ועל "בבא", = "אבא" עיי' 102 W. Bacher, *REJ* 36 (1898), ש' קליין, "לחקר השמות והכנויים", לשוננו א (תרפ"ט), עמ' 331 ומה שהביא שם. השם "יהודה בן אבא" (כמקום בן בבא מופיע בכמה כתבי-יד של הבבלי (יבמות קטו ע"א בכ"י מינכן 141 וכ"י אוכספורד Opp. 248, ובהנ"ל שם קכ ע"א ודף קכא ע"ב; זכחים כה ע"ב בכ"י קולומביה). לכתובות בתקופה הססאנית ראה: S. Shaked, "Jewish and Christian Seals of the Sasanian Period", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Jerusalem, 1977, pp. 24-25.

21. הלצר-אוחנה שם; J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum* I, Rome 1936, p. 288, par. 371.

22. יי' ידין, בריכוכבא, ירושלים תשל"א, עמ' 182; 261, J.T. Milik, *Biblica* 38 (1957), p. 261.

23. פסחים מ ע"א הנזכר לעיל (וראה להלן בפרוטרוט). וכן לרבה בר בר חנא אמרו: "כל אבא חמרא, וכל בר בר חנא סיכסא" (ב"ב עד ע"א); "רב אשכחיה לרבא בר האנא (=חנה) מקדיש אשיכרא, אמ' רב אתחיל אבא למקני אסחירי" (פסחים קז ע"א, כ"י קולומביה ודעמיה); "דרש רבא בר בר הונא זוטי... אמר להו רב נחמן פוקן ואמרו ליי' לאבא" (ביצה כט ע"ב; ולרש"י שיטה אחרת באלה).

24. W. Bacher, *Ergaenzungen und Berichtigungen zur Agada der babylonischen Amoraer*, Frankfurt a. M. 1913, p. 12 (= *Die Agada der babylonischen Amoraer*, Hildesheim 1967, end).

25. אמנם בכתיב-היד השלמים של הבבלי מצאנו פי כמה יותר "ראבא" מאשר "ראבה". ודברים בגו, ראה להלן.

"טישטוש", ו"טעויות" בין אל"ף לה"א²⁴. וכן מלימוד דברי הראשונים אפשר להסיק כן, מתוך הכמות האדירה של דיונים, הגהות והערות לגבי זהות האמוראים הללו בתלמוד, אם רבא ואם רבה.

הדבר המפתיע הוא שאפילו בכתבי-היד "טובים", ה"מדוייקים", העתיקים, ואף בין אלה שסגנונם כלשון הבאות התלמוד שבדברי הגאונים (ואפילו בדברי הגאונים עצמם), רב הפרוץ על העומד מבחינת ההבחנה המקובלת, ולכאורה עלינו לשבח ספרים חשובים בדבר פשוט.

דוגמאות לכך רבו מלספור, ולא ננקוט כאן אלא מכתבי-יד משובחים, וכשה"שיבוש" בולט לעין — מחלוקת רבה ורבא. בב"מ כב ע"ב, בדפוס וילנא: "אמר רבה ואפילו בדבר שיש בו סימן, אלמא קסבר רבה סימן העשוי לידרס לא הוי סימן. רבא אמר לא שנו אלא בדבר שאין בו סימן, אבל בדבר שיש בו סימן חייב להכריז, אלמא קסבר רבא סימן העשוי לידרס הוי סימן". והנה, בקטע גניזה T-S NS 36 F(2): "אמ' רבא אף על פי שיש בהן סימן, אלמא קסבר רבא סימן העשוי לידרס לא הוי סימן. ורבא אמ' לא שנו אלא שאין בהן סימן, אבל יש בהן סימן חייב להכריז, אלא קסבר רבא"²⁵. הרי המחלוקת מפורשת אף ע"י וא"ו המחלוקת, ובכל זאת, כתיב שני השמות זהה!

בפסחים מ ע"א: "אמ' רבא בעל נפש לא ילתות... ורבא אמ' אסור ללתות". כן הוא אות באות בחבילת כתבי-היד המשובחים של מס' פסחים: כ"י קולומביה, כ"י בית המדרש לרבנים 1623 (ענעלאו), שם כ"י 1603; כ"י וטיקן 125. והיא מחלוקת רבה ורבא, וכתב רש"י לראשון: "אמר רבה גרסינן", וכ"ה לפנינו. ועיין בגמ'²⁶.

מצב זה מביאנו בהכרח להרהר בכלל של הגאונים, אם מראש ומעיקרא הובחנו שני השמות הללו בהבחנה הנ"ל של אל"ף וה"א, או שמא היא הבחנה שהוכנסה

26. יש שרצו לתלות זאת בכתיב מקוצר: "רב", ובפינוח מוטעה של כתיב זה. ברם אין זה אלא הסבר קלוש. אמנם מצאנו קיצור זה במידה מוערה בכתבי-היד, אבל אין הקריות מעטות אלה (וסוג כתבי-היד שבו הם מצויים) משאירות מקום לטעון שכתוב זה היה רווח בכתבי-יד עתיקים. ואדרבה, מכתבי-היד העתיקים, בכתיבה מזרחית, עד כמה שבאו כאלה לידנו, מוכרח להסיק שאין נסחים אלה מרכים בקיצורים כלל, וכמעט שאין מקצרים שום חיבה, אלא מספר מוגבל של קיצורים רגילים וקבועים, כגון שני, א', אמ', וכלל וכלל לא בשמות. לפי זאת, כמה השערות ותיקות חייבות ליפול. הנוהג לקצר אות אחת בסוף חיבה, ואף בשמות, שייכה לכתיבה אשכנזית, ולא מזרחית. ואף שם נהגו כן בעיקר במקומות שהקריאה פשוטה. שיטה אשכנזית זו לא היתה רווחת בשמות רבה ורבא, אף שאיחא זעיר שם.

27. כאן נקטע הנוסח. על הקטע, זמנו, כתיבו, וקרבתו לדברי תלמוד אצל הגאונים, ראה ש"י פרידמן, "לתלמודם של גאונים: קטע קדום של תלמוד עם גליונות-נוסח", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 37 ואילך (ושם תצלום, ועיי"ש ובתיבות שהרגשנו), ובמיוחד עמ' 38-40.

28. ועי' דק"ס לשם, עמ' 112 אות ס. והשוה י' קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 41, לגבי כתבי-היד מתימן. ורשם שם לזבחים פז ע"א מכ"י קולומביה: "רבא אמ' יעלו רבא אמ' לא יעלו... בעא מניה רבא מרבא". ותלה הדבר בפריצת הגדרות.

אחר-כך. אפשר אמנם שמזמנים קדומים הבחינו במבטא בין השמות²⁹ — שהרי הבחנה זו נראית הכרחית בלימוד הסוגיות. ברם דומה הדבר שבכתיבים הקדומים, לא הובחן כלל בין רבה לרבא, וכפי ששמות שניהם "אבא".

כדי לבחון דבר זה עיינתי בספר הלכות פסוקות, כ"י ששון, המפורסם בכתיבו העממי-הקדום. במפתח למהדורת ששון, עמ' ריד, צויין: "ראבה = רבה", וכן בציון היחיד במהדורה שהופנה לשם (עמ' מב); "ראבה בר אבוה". ברם בכ"י לאותו מקום (עמ' 59) כתוב בצורה ברורה: "ראבא בר אבוה"! עוד רשום שם במפתח: "ראבא = רבה"! (שני ציונים)³⁰. היות וכך, לא זותי משם עד שהבאתי ספר הלכות פסוקות כ"י ששון, ומניתים לכל ראבא או רבא או ראבה או רבה שאמצא, בין לאמוראים ששמותיהם כך בסתם, ובין בתוספת שמות אבותם, ומצאתי שמות אלו שלש מאות וארבע (וסימנך: כיון דדש דש)³¹.

מזאת יצאו כמה כללים מעניינים. א. כמעט בכל ש"ד ההקרויות: "ראבא", אפילו במקורות שזהות האמורא "רבה" ברורה לגמרי. כגון: "איתמר שומר אבידה ראבא אמ' כשומר חכם, רב יוסף אמ' כשומר שכר"³². והוא רבה, ואף סופר כתב-יד דידן מודה בכך! (ראה להלן). "ההוא דקדיש בשרי, ראבא אמר לא צריכי שומא, רב יוסף אמר צריכי שומא"³³; "היניי דראבא כי ההוא גיטא דאישתכח בי דיניה דרב חונא דהוה כתיב ביה בישורוי מאתא דעל רכיס נהרא, אמ' רב חונא חושינוי לשתי שוורות. אמ' ליה חיסדא לראבא פוק עיין בה דלאורתא בעי לה רב חונא מינך... ופשטה ראבא... וקא פשיט ראבא... וסוגיין כראבא". והוא רבה!³⁶

ב. הכתיב בה"א ("ראבה", "רבה") רק שמונה מתוך ש"ד³⁷. ארבע מאילו

29. ביומא נג ע"א-ע"ב: "רבא כר הוה מיפטר מיניה דרב יוסף הוה איל לאחוריה עד דמנפן כרעיה ומתוסן אסקופתא דבי רב יוסף דמא, אמרו ליה לרב יוסף הכי עביד רבא אמר ליה יהא רעוא דחרום רישך אכולה כרכא! כמוכן, אין מכאן הוכחה.

30. וכבר הפנה ר"ד שפרבר למפתח ה"פ בזה, והעיר: The frequent interchange in Mss. between Rava and Rabba is also very understandable in terms of Babylonian Gaonic spelling. For there we find both names spelled in the identical fashion — R'v: *Archiv Orientalni*, 38 (1970), pp. 5, n. 32; 9

31. אני מוסר כאן את המניין ע"פ רישום ההקרויות שהכנתי לקראת ההרצאה, ולא טרחתי לחזור עתה לבורקו.

32. עמ' 115 (=עמ' עו). מחלוקת זו בכ"ק נו ע"ב, ב"מ כט ע"א, פב ע"א.

33. עמ' 165 (=עמ' קו). קידושין ז ע"ב.

34. = היינו.

35. עיין ש"י פרידמן, "חושינו, חיישינו", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 37-42.

36. עמ' 208 (=עמ' קלב). גיטין כו ע"א, ב"מ יח סע"א, כ סע"א. ע"י דק"ס ב"מ עמ' 44 אות ע, עמ' 49, אות ר, ב"ב עמ' 457 אות ש (עיי"ש). דק"ס השלם ליבמות סא ע"ב, עמ' שעה הע' 15 (וצ"ל שם: "הוגה רבה"). ראה תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1064-1064. וכזה עסקו הראשונים בהכרעות! (עיין להלן, ובדק"ס ב"ב שם).

37. רק שניים צויינו במפתח ה"פ, כנ"ל.

ל"רבה" אחר, ולא רבה סתם: "ראבה בר אהנא"³⁸; "ראבה תוספאה"³⁹ (ועיין להלן): "ראבה בר שמואל" (פעמיים)⁴⁰. אמור מעתה, רבה סתם בה"א, ד' בלבד!⁴¹ והארבע כולן שייכות לתופעות מיוחדות, כפי שתראה בשני הכללים הבאים.

ג. והנה, יש והכתיב ראבה, בה"א, בא תוך כדי דיבור, שבו כבר נכתב שמו של אותו חכם שמדובר בו באל"ף: ראבא! (1) "איתמר, שומר אבידה, ראבא אמ' כשומר חנם, רב יוסף אמ' כשומר שכו. והילכתא כרב יוסף מידקא אמרינן... דאי סלקא דעתא, הילכתא כראבא"⁴² למה לי הדורי אתיובתיה דרב יוסף, לסייעה לראבא[!], אילא שמע מינה הילכתא כרב יוסף"⁴³. (2) "אילא אמ' ראבא דאמ' ליה השבע לי שלא נימכרתה לי בעבד עברי. ההוא ממונא מעליא קא תבע ליה. ראבא לטעמיה דאמ' ראבא"⁴⁴ עבד עברי בגופו קנוי"⁴⁵. (3) "ראבינא וראבא תוספאה הוה קא עילי באורחא, חזויה לההוא גברא דהוה קא דלי דולא אמ' ליה ראבה תוספאה לרבינא אתי מר נשמתי"⁴⁶.

ד. ישנן רק ארבע הקרויות של השמות רבה, רבא בכתיב חסר, ללא אל"ף אחר הרי"ש. והנה, כולן באות בשורות התחונות של העמודים, שרוב התיבות שבהן כתובות כרגיל, בכתיב-יד זה, בניקוד!⁴⁷ (1) אמ' רבא"⁴⁸ הילכתא צרת אילונית מותרת"

38. עמ' 268 (=עמ' קעא). מועד קטן כא ע"א, ושם: רבה בר בר חנה. בכ"י קולומביה: "ראבא בר האנא". ועי' דק"ס לשם, עמ' 70, אות ז.
39. עמ' 274 (=עמ' קעה, שו' 22, וחקן שם "ראבה" במקום "ראבא"). מו"ק ד ע"א.
40. עמ' 276 (=עמ' קעו), מו"ק י ע"א; עמ' 277 (=עמ' קעז), מו"ק יא ע"א.
41. "רבה ורב יוסף דאמרי תרויהו" (עמ' 296=עמ' קצג; ב"ב צו ע"ב). וראה להלן.
42. כך בכתיב-היד. במהדורה (עמ' עו): "לראבא"!
43. ראה הע' 32.
44. כ"ה בכתיב-היד. במהדורה (עמ' קכה): "ראבא"!
45. עמ' 197 (=עמ' קכה). קידושין כח ע"א. גירסת דפוסי התלמוד בשמועה זו שם ובקידושין טו ע"א וב"ק קיג ע"ב: רבא, אלא שבב"ק שם בכ"י המכורג: רבה! וכאמת שם בכ"ק: "א"ל אביי! בב"מ יב ע"ב: "...לעולם דאיתיה לאב, ומאי הרי הן שלהן, לאפוקי דרבה", ופירש"י: "לאפוקי דרבה, לאפוקי שאינו של רבה אלא של אביה, וקרי ליה שלהן משום דאב מינה קוצי". ובר"ח: "לאפוקי דרבה, פי' למעט את אדוניה ממציאותה, ויש אומר לאפוקי מהא דאמר רבא (תיבה זו הושמטה בר"ח שעם אוה"ג) כפ' האשה שנקנית זאת אומרת עבד עברי גופו קנוי, באה משנתנו להוציא מזה הטעם של רבא". וכן הובא בשטמ"ק, ושם: "דאמר רבה", "מטעם של רבה". וכאמת בכ"י פירנצה שם: "לאפוקי דרבה [אית דגר' דרבא] דאמ' עבד עברי גופו קנוי ש"מ מיהכא דלא". וכזה בכ"י מינכן. ועי' על הנאמר במסורת התלמוד בדק"ס עמ' 29 אות י ובב"ק הג"ל (ונמחק משם!).
46. לעיל, הע' 39. חיבת "ראבה" כאן כתובה באחת השורות המנוקדות, אף שהיא לא נוקדה! וראה להלן.
47. על מיקום הניקוד בכ"י זה, ראה ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבלית, לפי הניקוד שבכתיב-היד של ס' הלכות פסוקות", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 67-68. על הניקוד הבבלי בכ"י

וכו"ו. (2) "רְבָה ורב יוסף מתלפי ליהרדי"50. (3) "איִקְלְעו רבא ורב ספרא ורב חונא בר חננא"51. (4) "רְבָה ורב יוסף דאמרי תרויהו אין הלכה כאחרים"52.

הנוהג הנ"ל בניקוד שורות תחתונות בלבד (בחלק מן העמודים) התמיה את המעיינים. כבר העליתי השערה בנידון, שהסופר רצה לתת הדגמה של ניקוד, בכדי להדריך את הקורא בקריאה הנכונה53, ובחר לעשות כן בשורות התחתונות לשם נוחיות הכתיבה, שהרי מי שינקד את השורות הראשונות עלול לטשטש בידו בשעת הניקוד את הדיו בשורות שלמטה מהן, שטרם יבשה54. כעת נראה לומר הוכחה נוספת על כך שסופר כתב-היד הוא המנקד55, שהרי ארבע ההקרויות של רבא/רבה ללא אל"ף אחר הרי"ש, מתוך ש"ד, באות כולן בשורות המנוקדות. מדוע? דומה שהסופר מקפיד בדרך כלל באל"ף של אם קריאה בתיבות הללו, כדי לציין תנועה אחר הרי"ש. ואילו בשורות העומדות לניקוד אין צורך בכתיב מורחב זה, שהרי תצוין התנועה ע"י הניקוד! לפי זה, כתיבת השורות הללו נעשתה במחשבה תחילה, ומכאן ויותר על כתיבו הרגיל.

אפשר שעצם התרכוזות זו של הסופר לעניני כתיב בעת שכתב את השורות התחתונות של העמודים, שהביאהו להשמיט אל"ף אם קריאה מיותרת, אף הביאהו לפעמים להטיל ה"א בשם "רבה", שלא הקפיד על כך בדרך כלל, שהרי שתיים מארבע ההקרויות של רבה סתם בה"א, באות באותן השורות עם ניקוד (וכפי שהבאנו לעיל). בשני המקומות שניקד הסופר את שמו של רבה סתם בניקוד מלא, משמש אף

זה, מורג (שם ואילך); יי ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי (ירושלים, תשמ"ה), ובעמ' 200 שם.

48. תיבה זו לא נוקדה, ומעל התיבה סימן, ובגליון: "ראבא"! ואפשר שהסימן יועד מתחילה לסימן הפתח (בניקוד הבבלי), ושובש הסימן. מכאן זנח הסופר ניקוד התיבה, וכתבה בגליון בכתיב מלא. במהדורה רק: "ראבא". ועיין הע' 54.

49. עמ' 247 (=עמ' קנט). יבמות יב ע"ב.

50. עמ' 267 (=עמ' קעא). מו"ק כז ע"ב. העחקי ניקוד רק לתיבה הנידונה.

51. עמ' 280 (=עמ' קעט). מו"ק יב ע"א.

52. ראה לעיל הע' 41.

53. על מגמת ההדגמה, עיין מורג שם, עמ' 68 והע' 7.

54. ולנקד מיד עם הכתיבה גם כן אינו נוח, שהרי בנוסף לכך שהדיו לחה בעצם השורה הכתובה, הרי חייב להחליף קולמוס, שהרי הניקוד נעשה בקולמוס דק יותר (ואותה תיבת "ראבא" הנ"ל בהע' 48, שנכתבה בגליון, נכתבה בקולמוס הניקוד!). ואף בכ"י פירנצה של הבכות מצאנו כיו"ב קצת, ראה נ' דנציג, (כנ"ל בהע' 11), מה שהביא בשמי בענין זה. בנוסף על הניקוד הנ"ל בכ"י ה"פ, קיימים שם ניקודים אחדים שאינם בשורות התחתונות, כגון בעמ' 277, 283, 293. בחלק אפשר שהסופר ניקד (בניניהם כגון מלים קשות) ובקולמוס הכתיבה, ובחלק אפשר שיד שניה ניקדה.

55. ענין זה לא היה מבורר די צרכו עד עתה. עיין מורג שם, וכתב: "אין לדעת, אם הטקסט והניקוד בני אותו דור הם". כן העלה אפשרות שכתב-היד נוקד בתימן. ועיין שם, עמ' 87. מכל מקום, בטוחני מדברי מורג שם שאף הוא נוטה לאפשרות שהעלינו.

הניקוד הבחנה וקביעה שברבה מדובר. והוא במה שנוקדה ב"ת בסימן דגש (בניקוד הבבלי, כעין גימל קטנה). תוספת הוכחה לתפקיד הזה נמצאת בכך שסימני דיגוש בדרך כלל נדירים בכתב-יד זה⁵⁶.

לא מצאנו שנוקדה הרי"ש בתיבות הללו בקמץ, ודומה שבכל המקרים שקיים ניקוד, הרי"ש מנוקדת בפתח, ואף שהכוונה לרבא⁵⁷. מצב זה יבוא לידי הערכתו הנכונה רק על רקע יחסי פתח/קמץ במכלול הלשוני הרחב של ספר הלכות פסוקות⁵⁸. מכל מקום, אין מכאן שיטת הבחנה בין השמות רבה/רבא.

אמור מכאן, שמעתיק ספר הלכות פסוקות, כתב-יד ששון, מגלה לנו במעשיו את המציאות בתקופת מעבר, בין מצב מקורי, בו לא היתה קיימת הבחנה בכתב בין השמות רבה/רבא – ומן הסתם נכתבו שניהם על פי רוב באל"ף בסוף, בכתב המקובל ל־ā סופית בכבל – לבין התקופה שהבחנה זו, בדרך כתיבת אל"ף או ה"א (וה"א בהתאם לדרך שכמה שיטות כתיב נוטות לה"א בשמות)⁵⁹ נעשתה מקובלת, ואחר-כך (!) אפילו הכרחית.

וכך נעשה דבר זה. הסופר מוצא לפניו, בכתב-היד ממנו הוא מעתיק, האות אל"ף בסוף שם זה, בין אם הוא מכוון לרבה ובין לרבא. על פי רוב הוא משאיר מצב זה אף בהעתק שלו, ולכן כמעט כל ש"ד ההקרויות, "ראבא" הן. ברם, אם תוך כדי כתיבה, רואה הוא את הצורך להדגיש ולהבחין שהמדובר ברבה, אזי מטיל הוא ה"א בסופה של היקרות אחת של השם, ודי בכך לרצף כולו לסמן שהמדובר ב"רבה"⁶⁰. ומכאן נולדו כתיבים, אשר לקוראים שהתרגלו כבר להבחנה הכרחית, נראים

56. עיין מורג שם, עמ' 68-70. וכתב שם בנידון "כשם האמורה רְבָה... אפשר שהדגש בא כאן לשם הבחנה בין שם אמורא זה לבין שם האמורא רבא. אע"פ שבכתיב הנוהג בה"פ באה א' אחרי הרי" בכתב שמו של האמורא האחרון – רָבָא... עשוי סימן הדגש לשמש להבחנת יתר בין שני השמות" (עמ' 69). ועיין לעיל מ"ש על אל"ף אחרי הרי"ש. וראה ייבין, עמ' 334. ומה שכתב שם על "דגש מבחין".

57. למשל, "ראבא אמ' קול וחומר... וקמו להו רב ששת ורָבָא כחדא שיטתא" (עמ' 254=עמ' קסב). ועיין יבמות צד ע"א, דק"ס השלם לשם, עמ' שעג, הע' 28 ומ"ש ב"פרק האשה רבה" (בתוך: מחקרים ומקורות, ספר א, בעריכת רח"ז דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח) עמ' 403, והע' 32, ושאר הערות שם.

58. עיין מורג שם, עמ' 70-78; D. Boyarin, "On the History of the Babylonian Jewish Reading Traditions: The Reflexes of *ā and *ā", *JANES* 2 (1978), pp. 141-160; *ibid.*, "The Low Vowel System of Geonic Aramaic, A Synchronic Analysis of the Distribution of Miqpas Pumma and Miftah Pumma in Halakhot Pesuquot, the Distribution of Miqpas Pumma and Miftah Pumma in Halakhot Pesuquot", *Codex Sasson*, *Israel Oriental Studies* 8(1978), pp. 129-141; ו (תשמ"א), עמ' 27-28; מורג, לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 53-54; פרידמן, שם נג (תשמ"ט), עמ' 123-122. ועיין ייבין, עמ' 365, 371-373.

59. עיין עלי ספר ט הנ"ל, עמ' 15, והע' 26; קארה (כנ"ל בהע' 28), עמ' 40; ועי' לעיל, הע' 10.
60. עצם התופעה, אם קריאה של הבהרה, רק בהקרות השניה ואילך, ניתן לברר בהיקף רחב יותר. טול לדיגמא, תוספתא ב"מ, מהדורת ליברמן (ע"פ כ"י וינה), עמ' 122: "לזה חצר סמוכה לכאן ולזה חצר סמוכה לכאן".

כטעיות מוכחות, ובראשם — "ראבא לטעמיה דאמ' ראבה". המבין בסגנון התלמודי יודע בפשטות שמדובר כאן בחכם אחד, בשני האיזכורים. אדם האמון על הכתיב התקני המאוחר רואה כאן טעות וסגנון בלתי אפשרי⁶¹.

עדות נוספת ל"חקופת מעבר" נמצא בנוסח תשובת רב שרירא גאון, המובא לעיל. שם נאמר: "אלו כלן ראבה, נכתבין בהא והבי דגש. אבל ראבא נכתב באלף והבי רפוי"⁶². ובלשון השאלה: "מצינו בפירוש כל ראבה שלשים ושמונה... וכל ראבא י"ו". וכבר העיר ר"ש אברמסון על הקטע ב"מספרות הגאונים", עמ' 129–130 שבו דברי השואלים "כל ראבה" וכו' נמצאים בסיום דברי הגאון: "כל רבה שלשים ושמונה וסימניך ל"ח, כל רבא שבע עשרה וסימניך י"ז". והעלה שדברי הגאון שם אינם מתוך התשובה הנ"ל, אלא הם הם הפירושי, שעליהם אמרו השואלים: "מצינו בפירוש"⁶³. ובאותם פירושי, בין רשימת החכמים רבה לרשימת החכמים רבא, לא מצאנו את הכלל הנ"ל בה"א ואל"ף, אלא: "אילו כולם רבה שהם [שלשים] ושמונה. רבא סתמא" וכו'. כלומר, הכלל של ה"א ואל"ף אינו בא בפירושי של הגאון, שהם עומדים לפני השואלים, אלא בשכתובו של רב שרירא גאון לרשימה זו. הרי שוב סימני היכר שבתקופת מעבר אנו עומדים. כלל זה הולך וגובר, ושייך להכתב בכל הגדרה העוסקת בשאלה, מי הם רבה ומי הם רבא. ואילו לפני כן, לא היה כח בכלל זה, במידה שכבר היה קיים ונכנס לשימוש, לתת ביד הלומדים הבחנה ברורה מי הם רבה ומי הם רבא. הפרש זה, שיכול לבוא על פתרונו הפשוט לאחר הנהגת הכתיב התקני, כשכלל זה כלול בו, דרש לפני כן הרבה לימוד ושינון, ואף קביעות "מסורת", כברשימה הנידונה מאת הגאונים.

אף במקורות אחרים, אנו רואים שהכלל של ה"א ואל"ף, הראוי להיות יסוד היסודות ומושכל ראשון בפרשה זו, נדחק להיות סניף קטן, המוזכר כתנא דמסייע בלבד. במבוא התלמוד לר' יוסף אבן עקנין: "כל היכא דמקדים בתנויי רבה על אביי לאו בר זוגיה אלא רביה, ועוד דרבא בר זוגיה כתיב באלף ורבה בהא, דכתבין לעיל!" יהודה ועוד לקרא?⁶⁴

61. ועדות לכך ההעתיקה במהדורת ששון שסירבה (כמודע או שלא כמודע?) להעתיק סגנון זה, אלא רשמה את השניה כמו הראשונה. בכלל הושפעה ההעתיקה במהדורה זו מן הכתיב התקני. והרבה מן הטעויות האלה תוקנו ברשימת תיקונים, עמ' רכז-רלו. אלא שהנידונים נעלמו אף מעיני המחקר, שהרי מציאותם של סגנונות כתיב אלה נוגדת הרגלי קריאה יסודיים שנחרגלו בהם רוב המעינים דהיום.

62. סוף מס' ע"ז, עמ' 129; אירש"ג, נספחים, עמ' XV.

63. כ"י ע"ז הנ"ל, עמ' 233–234, עיין שם.

64. רא"ש רוזנטל, "לעריכת מסכת פסח-ראשון בבלי", חיבור דוקטור, ירושלים 1959, אגב חילוף גירסא בשמות הללו, כתב: "ואוסיף כאן, כשהדברים מענייננו, את הכלל שמוכא כבר במבוא התלמוד של ר"י נ' עקנין, הוצ' גרץ, עמ' 7: 'כל היכא דמקדים בתנויי רבה על אביי, לאו בר זוגיה, אלא רביה. ועוד רבא בר זוגיה כתיב באלף ורבה בהא (=בה"א)'. >>> דכתבין לעיל (שם ע' 2). ועוד מוכיח שתוספת היא. אלא שקשה לקבוע אם משל המחבר דווקא אם משל הסופר נכ"י שהיה לפני פערלעס, ושאת חילופיו רשם לחוך האסמפלר שלו (שנמצא

מכל זה אמור, שההבחנה בין רבה לרבא נהגה כנראה בהרצאת התלמוד בעל פה, ואילו בספרים הכתובים, לא היתה זו ענין של נוסח, אלא שייכת להרגלי הכתיב של כל סופר ומעתיק, ולשטח החופש והגמישות שיש לו בעיצוב הכתיב לפי דעתו וטעמו. רק בהמשך הדורות, ובכניסת הכלל של אל"ף וה"א יותר יותר, הפך הדבר לענין של נוסח, שבקשר אליו אתה יכול לדבר על שיבושים או טעויות שבספרים. (וגם דבר זה ראוי לבירור מפורט, ראה להלן).

עם הגיענו למקום זה, עלינו לחזור ולהביט על הכללים שבדברי הראשונים, והכרעותיהם, לאור הנאמר לעיל. הכללים השונים בקביעת רבה או רבא, שאין להם ענין בכלל של אל"ף וה"א, לא באו בגלל שהספרים היו "משובשים", אלא נועדו לפרש ענין (חיוני), שאינו בא לידי ביטוי בחלק גדול מספרי התלמוד שלפניהם, הממשיכים את השיטה הישנה. "רבא גרסינן" וכדומה, שמצאנו בדברי התוספות ועוד, אינה דוקא תיקון גירסא משובשת, אלא, הרבה פעמים, היא הכרעה ופרשנות המיועדת להסביר מי הוא האמורא בשמועה שלפנינו. הכרעה ולא הגהה.

הכללים הללו באים בצורה מרוכזת כבר אצל הרי"ד. בתשובתו (סי' צג), בענין ב"ב קנג ע"ב⁶⁵, חלק הרי"ד על ר"ח, שקבע שם רבא בתרא, וכתב: "דנקיטינן כל היכא דמקדים רבה לאביי הוא רבה דהוה רביה דאביי⁶⁶, וכן נמי היכא דאמר אמר ליה אביי (לא)⁶⁷ לרבה הוא רבה דהוה רביה דאביי⁶⁸. וכל היכא דמקדים אביי לרבא הוא רבא דהוה כייף ליה לאביי, וכן נמי אמר ליה רבא לאביי הוא רבא, דאביי הוה גדול מרבא, דהוה ריש מתיבתא, ובתר דנח נפשיה דאביי מלך רבא, דאמרינן בכרכות בפרק חלומות, אם כן אינן] זה רבא אלא רבה דהוה רביה דאביי" וכו'⁶⁹.

הרמב"ן, ש"כללו" המפורסם אומר "שאינן הסופרים עשויין לדקדק", מוסר לנו כללי רבה ורבא אגב הכרעותיו⁷⁰. בחידושו ל"ב"מ נב ע"א: "ומשמע דהלכה כאביי דלאו רבא חבריה הוא דפליג עליה, דאיהו בתר אביי נקיט ליה בכולי תלמודא,

ח"י) כתוב כאן: 'כל היכא דמקדים וכו' לא <רבא> רביה הכתוב בה"א'. לא יותר! נועיקר כללו נובע כפי שהלשון מעיד מן מקור קדום יותר נס' חו"א (הוצ' כהנא אינה ח"י)? או מבואר של ר' שמואל בן חפני? ואותו מקור (עדיין?) לא הבחין. כנ' מן גוף התוספת, בין 'הנתיבים' 'רבא' ו'רבה' (הע' 4 לעמ' 50). ושם בראש הע' כתוב: 'ור' מה שהערה במפתח של שמות האמוראים (רבא — רבה)'. במפתח שם לא מצאתי דיון בנידון.

65. ראה דק"ס לשם, עמ' 417, אות ג.

66. הוא הכלל שבדברי ר"י אבן עקנין לעיל. וראה דברי רוזנטל בהערה הנ"ל (כהע' 64). וציין שם לגר"ב כשבת עב ע"ב, ועוד.

67. בהערה: "מלת לא' מיותר". הוספתי סוגריים.

68. ראה תוס' יבמות קטז ע"א ד"ה מאי, ב"ב עז ע"א ד"ה אמר. ועי' ב"ח סוכה מד ע"א.

69. מהדורות רי"א וורטהיימר, ירושלים תשכ"ז, עמ' תסב, ועיין שם בהערות. וכבר ציין לתשובה זו י"ו זוסמן, סוגיות בבליה לטרדים זרעים וטהרות, עמ' 266, הע' 95.

70. ואף הוא אגב הכרעה נאמר.

אלא רבה הוא⁷¹. ועוד, בסגנון הכרעותיו מבהיר הרמב"ן זהות החכם בתוספת כינוי מפורש: "רבה גרסי' דהוא רבה בר נחמני, שאם אתה אומר רבא בריה דרב יוסף בר חמא דהוא בר פלוגתיה דאביי... ומאן גריס רבא איפ' ליה לפרוש"⁷² וכי⁷³. ומצאנו אצל הרשב"א הכרעות מדוקדקות בשמות חכמי התלמוד⁷⁴, וענין הנידון בכלל. עוד מצאנו כמסורת רבותינו אלה, המדקדקים ומכריעים, אף בכתבי־יד המדקדקים. ואין הכוונה "מדקדקים", שהם מוסרים את גירסת הספרים העתיקים, שהרי בהרבה מאלה, כלל לא נכנסה ה"א ההבחנה, אלא "מדקדקים ומכריעים", כמסורת רב שרירא גאון ורב האי גאון, וכמסורת גדולי חכמי ספרד. באפיון זה בולט במיוחד כ"י המבורג לבבות, הנודע לשבח מכבר (וכפי שכבר הבאנו לעיל הכרעתו בענין המימרא "גופו קנוי")⁷⁵. גם מצינו, כתכונה בולטת בכתבי־יד זה, תיקוני רבא – רבה בין השיטין וכי"ב⁷⁶. בכ"י פריז 1337⁷⁶ לב"ב עט ע"א: "ואמ' רבא [נ"א רבה] מחלוקת בשדה ואילן" (והשווה הע' 75). יש שהערנות והרגישות לשינויי רבא/רבה באים לביטוי אף בגוף הנוסח. בע"ו ד ע"א, כ"י ביהמ"ד: "והינו דאמ' רבא ואיתימא רבה"⁷⁷ כאן מקוימת כללו של רב האי גאון בענין אל"ף וה"א בשלמות. מאידך, כתבי־יד אשכנזים "מדקדקים" פחות, אבל ייתכן שבזאת ממשיכים הם את הסגנון הקדום הבלתי מוכרע, ויש בהם איפוא הרבה "רבא" המכוונים לרבה⁷⁸. לעת עתה, מצאתי את הלשון "בעא מיניה אביי מרבא" אך ורק בכתבי־היד האשכנזים⁷⁹ (וקטעי גניזה). שאר כתבי־היד גורסים את הסגנון "הנכון": מרבה, וכפי שדקדק רש"י והכריע: "בעא מיניה אביי מרבה. בר נחמני, שהיה רבו, וכל היכא דאיכא בעא מיניה, רבה הוא ולא רבא". גם כתבי־היד התימניים דומים יותר לסגנון הקדום, ומופיע בהם הכתיב באל"ף אף כשהוא דומה (לעינינו) כרתתי דסתרי, או שהוא מוכח מתוכו במי מדובר, כגון: בפסחים קי ע"ב: "מההוא מעשה דרבא בר נחמני". כך הוא בכ"י קולומביה, ובכ"י ביהמ"ד 1623 (ענעלאו) התימניים. ואילו בכ"י ביהמ"ד 1608 (אדלר 850; ספרדי) וכי"ו 125: "דרבה בר נחמני".

נוכל לתאר איפוא כמה שלבים וכמה סוגים בעדי הנוסח לגבי השמות הללו: שלב קדום, שבו הבחנת אל"ף וה"א לא שימשה כלל; שלב שבו שימשה הבחנה

71. = ר"ש אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, עמ' 91.

72. חירושי כ"מ כו ע"ב ד"ה רבה.

73. עיין תלמוד ערוך, עמ' 415.

74. ועיין תלמוד ערוך, כרך הנוסח, סוגיא טז (אמר רבה שבועה).

75. עיין למשל, כ"מ נא ע"א, ב"ב עט ע"א וע"ב, קלג ע"ב, קלה ע"א (ב"פ).

76. עיין תלמוד ערוך, עמ' 282.

77. מהדורת ר"ש אברמסון, ג ע"ב מדפי כה"י. ובהערותיו: "וכן כ"מ וקמברידג', ד ליתא" (עמ' 139).

78. הגירסאות בתלמוד הבבלי, סידרא ז (תשנ"א), עמ' 97-98, הע' 66.

79. על כ"י מינכן ראה באקראי בסוף ספרו של בכר (הג"ל בהע' 24), עמ' 11. ובכ"מ.

79. יבמות נב ע"א, כ"י אוכספורד Opp. 248 (ועי' דק"ס השלם, עמ' רס); שבועות יז ע"א כ"י

פירנצה; ובחים לד ע"ב, כ"י 121; תמורה יא ע"ב, כ"י פירנצה וכי"ו 120.

זו, אך ורק לשם הדגשה והבהרה, ושאר המקומות נשאו כבשלב הראשון (ככ"י ה"פ הנ"ל); כתבי"ד דווקניים המדייקים ומדקדקים; כתבי"ד שאינם קדומים, אבל טרם נכנס בהם הדיוק הנ"ל, ועוד נמצאים בהם כתיבים קדומים, או בלתי מוכרעים, בין כדרך כתבי"היד מתימן, בין כדרך כתבי"ד אשכנזים.

על פי התופעות שראינו, אפשר להסביר כמה תכונות הקיימות בנסחים שלפנינו היום. אחד הקווים שעסקנו בהם לעיל היה שימוש כתיב באל"ף עבור שני השמות, כשהשימוש בה"א גובר דווקא לשם ההבחנה, ובכדי לציין את החכם הזקן מן השנים. לפי זאת, ניתן לצפות ש"הבלבול והערבוביא" אינם בשווה לשני הצדדים. הכתיב באל"ף רגיל ושכיח בתחום שמו של רבה, מה שאין כן להפך, שאין הכתיב בה"א רגיל לשמו של רבא⁸⁰. בדרך זו אנו מוצאים כמה פעמים: "רבא ורב יוסף דאמרי תרויהו", בכתבי"ד תימניים ואשכנזים⁸¹ (בנוסף לקטעים), על יד הסגנון השכיח: רבה וכו'. ואילו להפך, עד כאן לא מצאנו בכתבי"ד של תלמוד "אביי ורבה דאמרי תרויהו", במקום הלשון השגור אביי ורבא דאמרי תרויהו. כשהכניסו הסופרים את סימן ההבחנה לשמו של רבה, יש ודקדקו לעשות כך רק תוך כדי דיבור, ויצא ראשון "רבא" ושני "רבה". תהליך זה ברור בהלכות פסוקות, ומצאנו כזה אף בכ"י תימני לפסחים ל ע"א (קולומביה): "ואודא רבא לטעמיה דאמ' רבה"⁸².

יש תוך כדי סוגיא. בב"ק פה ע"ב-פו ע"א, כ"י פירנצה: "בעי רבא שבת הפוחתתו בדמים מהו. היכי דמי כיון שהכהו על ידו וצמתה, כיון שסופה לחזור... ומילת' דמיבעיא ליה לרבה פשיט' ליה לאביי מהאך גיסא ולרבהנן!] להאי גיסא דאיתמר הכהו על ידו וצמתה וסופה לחזור, אמ' אביי... ורבא אמ'". הכרעה חלקית (ובחלקה מוטעית). ויש כתבי"ד שלא הוכרע כלל, ככ"י אסקוריאלי: "בעי רבא... ומילתא דמיבעיא ליה לרבא פשיטא ליה לאביי להאי גיסא ולרבא להאי גיסא". ולאידך גיסא, בכ"י המבורג, לאחר תיקוני המגיה, הוכרע לגמרי. אף שם נכתב הכל "רבא", אלא שבשנים הראשונים (כהלכה), נוקדה הבי"ת, ונכתבה ה"א במקום אל"ף, בצורה מסודרת, אולי ע"י הסופר עצמו⁸³.

תופעות הללו וכמותן מובנות על רקע ההתפתחות המשוערת הנ"ל, ומצב הכתיב בכ"י הלכות פסוקות. מכל מקום, לאור מסקנתנו של תקופת מעבר בסוף ימי הגאונים, יש לערוך בדיקה רחבה בהבאות נוסח התלמוד ששרדו לנו בכל כתיבי הגאונים ובלשון

80. כרגיל מוצע הבלבול בין השמות כשקול לשני הכיוונים. ר"ן אפשטיין במבוא לנו"ה, עמ' 364: "...הספרים מתחלפים הרבה מ'רבה' ל'רבא' ומ'רבא' ל'רבה' (שהם באמת שם אחד, 'אבא', 'אבה', בכתוב שונה), ויש על כן מקום לספק שבמקום 'רבא'... העיקר 'רבה', ולהיפך" (עיי"ש).

81. פסחים קי ע"א, כ"י קולומביה וכ"י ביהמ"ד 1623 (ענעלאו); סוכה יט ע"א, כ"י אוכספורד heb.e.51 (תימני), כתובות קיא ע"א כ"י 113 (ועי' דק"ס השלם, עמ' תקמא, ובהע' 50: "כנראה ט"ס"); ב"ב מ ע"א, כ"י פירנצה; יד ע"ב, כ"י קולומביה.

82. אף לעיל שם: אמ' רבה. ועיין להלן.

83. וראה דק"ס לשם, עמ' 199 אות ו. וסמוך לעיל בסוגיא: "אמ' רבא... בעי רבא", שלא נפקדו בהכרעות הללו.

הגאונים עצמם⁸⁴. ושמה נמצא שם פנים חדשות של בעייתנו. במסגרת הנוכחית, ננסה לפתוח לכך פתיחה בלבד, בספר הלכות גדולות, כ"י פריז 1402⁸⁵. הוא כתב-היד שזכה להערצה מחוקרי לשון ארמית בבליית, בעיקר בשל הניקוד הבבלי העליון שממלא חלקים גדולים ממנו⁸⁶.

אף בכ"י זה מצאנו שינויי כתיב תוך כדי דיבור, העשויים להביך את הקורא המודרני האמון על מושג כתיב תקני וקבוע, והמעידים כמאה עדים, שסופר כתב-היד אינו רואה בכך שום פגם. וכגון: "ראבה לטעמיה דאמ' רבא"⁸⁷. הכיוון הפוך ממה שראינו בכ"י הלכות פסוקות. ובכלל, אנו רואים מצב שונה ועולם הפוך בהשוואת כ"י הלכות גדולות⁸⁸ לכ"י הלכות פסוקות.

בדף 41ב: "ההוא יתום ויתומה דאתו לקמיה דר' אבָה אמ' להו רָאבה העלו ליתום בשביל היתומה אמרו לה רבנן לר' אבָה והא מר הוא דאמ' ממקרקעי ולא ממטלטלי" וכו' = כתובות נא רע"א, ושם סח ע"ב. לפנינו שם: רבא⁸⁹. ברם רב האי גאון הביא את המימרא הנ"ל של "דאמ'" בשם "רבה"⁹⁰. אף כאן, המעבר (ר' אבה – ראבה) הוא מתמיה את הקורא של היום. ועוד, כשהגאון אמר: "ודעו כי ראבה אבה שמו", נראה מלשונו שהוא דבר שאינו ברור די צורכו מתוך הספרים שלפני השואלים, ואילו כאן הוא ברור ומפורש בתוך הספר.

בדף 1א: "...גחין לחיש ליה לר' אבָה... אמ' רָאבה מה לז' לשקר... הלכתא כותיה דר' אבה" = ב"ב לב ע"ב, והוא רבה⁹¹.

ובמקום אחר: "ראבה ור' יוסף דאמרי תרויהו לא כתבינן מודעא אלא על מאן דלא ציית דינא. אביי וראבה דאמ' תרויהו אפילו עלי ועלך" (2א = ב"ב מ ע"א). "ראבה... וראבה" לרבה ורבא, תוך כדי דיבור!

שוב: "ר' יצחק בר יוסף הוה מסיק ביה זווי בראבָה, אתו לקמיה דר' יצחק נפתח... אמ' ליה אנא בההיא כשמעתא דמר סבירא לי דאמ' ראבה אמ' ר' אדה

84. ועי' ר"ש אברמסון, מכוא החלמוד לר"ש בן חפני גאון, עמ' 97, הע' 28.

85. מהדורת צילום, ירושלים חשל"א.

86. עיי' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, עמ' רלא והע' 13, ועמ' 177.

87. 18ב. ושם: "אתא לקמיה דרבא פטריה, אמ' ליה אביי... אמ' ליה האי רודף הוא, ראבה לטעמיה

דאמ' רבא רודף" וכו' = ב"ק קיז ע"א. לפנינו (ר' וילנא, כ"י המבורג, כ"י פירנצה, וכל הגורסים

כמותם) הוא רבה, וכן לפי הכללים.

88. עברתי עליו בקריאה מהירה של טביעות עין בלבד.

89. ולא הובא כל שינוי כזה בדק"ס השלם לשם.

90. אוצר הגאונים לכתובות, החשובות, לדף סט ע"ב, סי' תקלב (עמ' 211).

91. דפוס וילנא, כ"י המבורג ודעמס. ובסדר תנאים ואמוראים, יישם על זה הכלל רבה ורב יוסף

הלכה כרבה בר משה (מהדורת ק' כהנא, פונקפורט ענ"מ, תרצ"ה, עמ' 22, סי' לו). וראה

חלמוד ערוך, עמ' 283-284. בכ"י פ: רבא. על "ר' אבא" ברפואי התלמוד, בהקשרים שמתאימים

ל"רבא", עיי' וויינברג, מחקרים בתלמוד, ברלין תרצ"ז/תרח"ץ, עמ' 160.

בר אהבה אמ' רב" וכו' (1 = ב"ב קע ע"א). גירסתנו (נדפס, כתבי־יד חשובים, ודעמס): רבי אבא, ומעשה זה בארץ ישראל היה, כנראה⁹².

"א"ר אבה הני תלת מילי אישתעי לי עוקבא בר נחמיה ריש גלותא משמא דשמואל" וכו' (3 = ב"ב נה ע"א). ומקובל שרבה הוא שהיה מבאי בית ריש גלותא, וכגירסת הנדפס וכתבי־היד⁹³.

כ"י הלכות גדולות אשר לפנינו, משתמש בכתיבים ר' אבה, ראבה, רבא, ובמידה מצומצמת יותר, אף ראבא ורבה. ואם יש בו נטיות בשימושיהם, אינן אלא נטיות לכל היותר, ואין הדברים מתקרבים לכלל סדר ושיטה. הוא איפוא כ"י בלתי מוכרע ממש, לגבי השמות הללו, וכפי ששיערנו לעיל על קיום סוג זה.

כבר ראינו לעיל "אביי וראבה", הוא רבא. וכן: "אמ' אביי... אמ' ליה ראבה... אילא אמ' ראבה" (18 = ב"ק קיז ע"א), והוא רבא, ואף הכתיב "רבה", "א' רבה טובת הנאה דאשה הויא" (16), ע"פ ב"ק סט ע"א, ולפנינו הוא רבא, ולפניו שם: אביי. ואפילו הכתיב המלא "ר' אבה": "א' ר' אבה לעולם אינו חייב עד שיטעננו בדבר שבמדה" (12 = שבועות מג ע"א)⁹⁴. כל אלה רבא הם.

ולאידך גיסא, גם הכתיב באל"ף חל על רבה. "אמ' רבא זרק כלי מראש הגג ובא אחר ושברו במקל פטור, מנא תבירא תבר. ואמ' רבא" וכו' (15). קובץ מפורסם זה בב"ק כו ע"ב ואי' (שבע מימרות ואח"כ: ובעי), רבה אמרו, לפי עדות התלמוד עצמו, בב"ק יז ע"ב: "בעי רבא... תפשוט ליה מדרבה, דאמר רבה זרק כלי מראש הגג ובא אחר ושברו במקל פטור, דאמרינן מנא תבירא תבר. לרבה פשיטא ליה, לרבא מיבעיא ליה!"⁹⁵ לעת עתה, מצאנו רק שני "ראבא", וכנראה, רבא הם⁹⁶.

גם עם היות הרבה מן השמות הללו בכתבי־יד זה מנוקדים, לא מצאתי בניקוד שום נסיון להבחין בין שני האמוראים. ממילא מצב של "סתירות" רווח. "רבא אמ' מיהכא קרבנו ולא הגזול... והא ראבה דאמ' וכו' (19 = ב"ק סז ע"ב)⁹⁷. ספרי התלמוד המאוחרים יותר, אף שתהליך ההכרעות נעשה בהם במידה

92. ודומה שבכלל, החכמים הארץ־ישראלים שנקראו "ר' אבא", כששם נכתב בתיבה אחת, יש נטייה ל"רבה" יותר מאשר ל"רבא" (והשווה תלמוד ערוך, עמ' 134, הע' 30).

93. תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1065. ועי' ש' שילה, דינא דמלכותא דינא, עמ' 6, הע' 10.

94. והשווה שם: "אמ' רבה הנותן דינר לאשה", ב"ק סב ע"א.

95. בגמ': "אמר אביי... א"ל רבא... אלא אמר רבא לעולם" וכו'.

96. וכן: "אחא לקמיה דרבא פטריה אמ' ליה אביי" וכו', ב"ק קיז ע"א (השווה לעיל הע' 87), הוא רבה.

97. "...לקמיה דרב פפא בר שמואל... אמ ליה ראבא" (20 = ב"ק פד ע"א, ועיי"ש); "אמ' ראבא ראה

סלע שנפלה" 22 = ב"מ כו ע"ב. ודומה שרוב מימרות "והלכתא" באות בשם "רבא", בכתיב זה

דוקא! וראה "פרק האשה רבה" בתוך: מחקרים ומקורות א, בעריכת רח"ו דימיטרובסקי, עמ'

434-435. ועיין י' שפיגל, עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לכבוד פרופ'

עזרא ציון מלמד, רמת־גן, תשמ"ב, "אמר רבא הלכתא" — פסקי הלכה מאוחרים, עמ' 206-214.

98. והוא רבא. ומתוך התלמוד בהמשך: "חד מינייהו רב פפא אמרה! ועיי"ש בהגהת הב"ת. אותה

ה"סתירה" הנ"ל בכ"י המכורג, אלא שתוקנה בכתיבה שניה: רב(ה)[א].

אחת או אחרת, צאצאים הם לשלבים הראשונים של כתיב בלתי מוכרע, או מוכרע למחצה, בין שני השמות. עוד נשארו שרידים של תופעת הסתירות אפוא, ואפילו בדפוסי וילנא. ביומא לט רע"ב: "רבא אמר מהכא למדו היטב" וכו'. בקידושין נג ע"א כל הסוגיא, ושם "רבה אמר מהכא למדו היטב" וכו'. ואין פלא, בהיות דפוסי המסכתות צאצאים של כתבי־יד שונים, ועוד, שהגהות האחרונים לא נעשו בשוה לכל המסכתות כולן. שוב בסוגיות מקבילות, בב"ק כ סע"א "כדרבה דאמר רבה הקדש שלא מדעת" וכו', ואילו בב"מ צט ע"א: "כדרבא דאמר רבא". כ"י פירנצה גורס בשניהם "רבא", כ"י אסקוריאל גורס בשניהם: "רבה", ואילו כ"י המבורג חצוי אף הוא על עצמו, כמו הדפוסים, אבל בכיון הפוך, ב"ק: רבא, ב"מ: רבה. המהרש"ל הגיה "רבה" בב"מ (ונרשם כן בגליון), ובגליון ר"י פיק ברלין בב"ק העיר שבב"מ אי"ר. דק"ס בב"ק ציין גירסת כי"מ: "רבא", והעיר: "וכ"ה בכל הכ"י ובב"מ", ואילו בב"מ, לסגנון "רבה" שבכ"מ העיר: "וכ"ה בכ"י ה'... וכ"ה בב"ק ובשט"מ, וכן הגיה המהרש"ל". ספק אם הגענו בזה לכלל הכרעה, שהרי צריך עיון בדברי המהרש"ל, אם הכרעה היא, ועל פי מה.

* * *

בדיקה זו בדרכי כתיב שמותיהם של רבה ורבא, והתפתחות אמצעי ההבחנה ביניהם, מאפשרת לנו לפנות שוב לביירוני הצדדים הרבים של ענין זה. ביניהם: שיטתם של גאונים וראשונים בנידון, בכלל ובפרט⁹⁹; ביירוני הכללים¹⁰⁰; הכרעה ופרשנות בסוגיות רבות; אישיותם של רבה ורבא, ומקומם בתולדות ההלכה והמעשה, ע"פ בירור מחודש של זיהויים בתלמוד; קשריהם ויחסיהם עם אמוראים אחרים¹⁰¹; מרגלא בפומייהו ולשונות מיוחדים, אם יש לשייכם לזה או לזה, או לשניהם¹⁰²;

99. בסוף פ"ו מב"מ, כתב הרי"ף "...דהא רבא גופיה הוא דאמ' הך קמיתא, והוא דאמר האי בתריאתא! אבל מה נעשה, שע"פ הכרעת כתבי־היד, ודברי גאונים, הראשון רבא ("רב יוסף בריה") והשני רבה! (עין חלמוד ערוך, עמ' 398). האם יש נטייה כללית ברי"ף (ספרי הרי"ף) לרבא, או לכתיב "רבא"? צריך בירור.

100. בנוסף להכללים דלעיל, ראה מ"ד יודילוביץ, "איתיביה אביי הוא לרבה", בספרו ישיבת פומבדיתא (תל־אביב, חרצ"ה), ציון ג', עמ' 50.

101. אף רבה היה כנראה בחינת חלמירו של רב נחמן (בר יעקב), או חלמיד חבר, אם כי רבא היה חלמידו המובהק. ראה תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 938; מבוא התלמוד לר"ש בן חפני הנ"ל, עמ' 99, והמובא שם בעמ' 13. יש ענין מיוחד בזה בהקשרים שרושה הכרעה בין רבה/רבא, וכן רב נחמן (בר יעקב)/רב נחמן בר יצחק, אף "רבה" "איתיביה לרב נחמן". ראה ע"ז נז סע"א, כ"י ביהמ"ד וכ"י פריז (ועי' דק"ס לשם עמ' 121 אות י, ור"ש אברמסון, עמ' 211). אפשר אפוא אף לקיים גירסת כ"י המבורג בב"מ עח ע"א: "איתיביה רבה לרב נחמן" (בתלמוד ערוך, עמ' 125, הצטרדחי לזיהוי "רבא").

102. ומותבינן אשמעתין, מסתברא מילתא דר"פ, ועוד. על "אשכחניהו לרבנן דבי רב דיתבי וקאמרי"

דיוני החוקרים¹⁰, לאור אפשרויות חדשות של בירורי השמות, וכעת לאו דוקא ע"פ רוב כתבי-היד, אלא ע"פ דרכם המיוחדת של כתבי-היד לקבוצותיהם. השמטנו מכאן את הדיונים והדוגמאות, ואי"ה במק"א.

נספח א'

כיצד ועל פי מה נקבע שרבה סתם הוא רבה בר נחמני?

ב"שאלה ותשובה לרבינו האי גאון זצ"ל¹¹: "רבה סתאמא רבה בר נחמני". הלשון "רבה בר נחמני", כשמו המלא של רבה, הוזכר רק בשתי סוגיות בתלמוד, שתים שהן אחת, שהרי פסחים קי סע"ב, "כי ההוא מעשה דרבה בר נחמני" אינו אלא ציון למעשה המופלא בב"מ פו ע"א על מותו של רבה בר נחמני. מעשה ארוך זה בודאי ניסוח מאוחר מאד, בנוי מתוך סממנים השאולים ממקומות רבים בבבלי, והוא משקף כמה מושגים הידועים לנו מתקופת הגאונים בלבד¹². אף באיגרת רב שרירא גאון מכנה אמורא זה "רבה" ("רבא") סתם (עמ' 85 ואילך), ואומר "דהוא רבה בר נחמני" רק בהצעת סיפור פטירתו ע"פ "גמרא דהשוכר את הפועלין" (עמ' 87).

מניין לנו שבעלי הגמרא באותו מעשה דרבה בר נחמני מתכוונים ל"רבה" סתם (רש"י לשם: "רבה בר נחמני, בר פלוגתיה דרב יוסף") ולא לחכם אחר? ראשית,

וכיו"ב, עיין מה שכתבתי בסיני עו (תשל"ה), עמ' סח, והע' 156 (וראה ג' עמינת, מה שרצה לומר בענין זה, עריכת מסכתות סוכה ומועד קטן, תל אביב, עמ' 41 והע' 8).
103. ראה למשל, צ' דור, תורת ארץ-ישראל בבבל (תל-אביב, תשל"ב), פרק א': "רבא, המקורות הארצישראלים בתלמוד".

1. סוף אירש"ג במהדורת ב"מ לוי, עמ' XIV; בסוף מס' ע"ז כ"י ביהמ"ד, מהדר ר"ש אברמסון. כותרת זו באירש"ג שם, ע"פ כ"י פרמא. בנוסח התשובה בסוף כ"י מס' ע"ז, כתוב בגליון: "מן בנו גר"ו", ובסוף התשובה "עד כאן מן בנו גר"ו". הכתיבה בגליון עומדת על יד אמצע התשובה (מקום המעבר רבה — רבא). סביר שציונים אלה הועתקו מקובץ אחר שכלל תשובה זו. בצורה הנוכחית הדבר יכול להתפרש, שרב שרירא גאון כתב את המחצית הראשונה של התשובה, ובנו רב האי גאון המחצית השנייה. ברם בהעתקת גליונות שכיחה נדירת הדיבורים, ואולי מיקומם היה בצורה סבירה יותר, דהיינו שקדמו בקובץ תשובות רש"ג, ובראש תשובה זו נכתב: "מן בנו". גם ברכת החיים, "גר"ו", "גר"ו" מעירה שהועתקו הדברים מסגנון שנכתב בחיי רה"ג. הכתיבה הנ"ל היא בקולמוס אחר, ובסגנון אחר, מכתיבת התשובה. אבל צריך בירור של ממש אם היא מיד אחרת. אגב בירור זה יש להתיחס לשילוב שאר הליקוטים שם, שכן הכתיבה בגליונות דומה לקטע המועתק בסמוך מן הערוך, ערך אביי. כן יש להתיחס ליקוטים הבאים בסיום תשובה דין, ובסיום הדיבור "עד כאן" וכו'.
2. ואינו יכול אפילו לשמש חיעור היסטורי לתקופת האמוראים, עיין מ"ש במאמר "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", הרפיס משנת חשמ"ט (מספר הזכרון לרבי שאל ליברמן [עומד להופיע], עמ' 21, הע' 106, ואי"ה בהרחבה במ"א).

המדובר במי שמלך ("דקא מבטל תריסר אלפי גברי מישראל ירחא בקייטא וירחא בסתוא") ב"פומבדיתא". על המספר הרב של תלמידים, השוה כתובות קו ע"א (ורק"ס השלם לשם, עמ' תפד, שו' 16). וכשנפטר "נפקו אביי ורבא... לאיעסוקי ביה". יתר על כן, "דאמר רבה בר נחמני אני יחיד בנגעים, אני יחיד באהלות", אמנם הוא מסוגנן כאן כבר בסגנון של גבוה ("אני יחיד בעולמי והוא יחיד בעולמו"; בכתבי-היד: "אני יחיד ואברהם יחיד", פסחים קיח ע"א), אבל ברור שהוא מבוסס על דברי רבה: "ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא" (תענית כד רע"ב). "אמר טהור טהור" מבוסס על כתובות עה ע"ב "אמר רבה כהה טהור".

ומניין לבעלי הגמרא ש"רבה" סתם בר נחמני שמו? אפשר שזה יצא להם כך: א – אביי, היה שמו נחמני. ב – רבה ואביי "קרובים" היו: "רבה ואביי מדבית עלי קאתו" (ר"ה יח ע"א, יבמות קה ע"א). בעדי הנוסח נמצא אף כאן "רבא", אבל בודאי כאן מדובר ברבה, השוה תוס' ר"ה שם ד"ה רבה. ג – אמנם השם "רבה בר נחמני" מופיע בתלמוד בכמה מקומות, כאביו של ר' חייא בריה דרבה בר נחמני (אוצר השמות, עמ' 480, 489). משלש עובדות הללו היו בעלי הגמרא יכולים להסיק שאביי, קרובו של רבה, נקרא נחמני על שם אחד מאבותיו, ויתכן אפוא, שרבה בר נחמני, אביו של ר' חייא, הוא רבה סתם, ועל שם אותו נחמני אביו של רבה נקרא אביי בשם נחמני. כייליל, אביו של אביי היה אפוא בודאי קרוב של נחמני, יתכן בנו, וכייליל ורבה אחים הם, בני נחמני. וכתבו באיגרת רש"ג ורה"ג, על אביי: "ונקיטי רבנן דבר אחוהי דרבה בר נחמני היה ותלמידיה, וכיון דהוה שמיה נחמני כשם אבוהי דרבה" וכו'.

אישור מה לשחזור זה יש להפיק מכך שכנראה חכמים נוספים אחרים נעשו קרובים ואחים לרבה באותה הדרך. בכתובות קיא ע"א: "שלחו ליה אחוהי לרבה... ואם אין אתה עולה... וא"ת אין לך רב יש לך רב ומנו רבי יוחנן" וכו'. רש"י: "רבה בר נחמני בפומבדיתא היה, והיה לו אחים בא"י, ושלחו אגרת זו כדי שיעלה אצלם". אחוהי מאן ניהו? בספר היוחסין: "ובסוף כתובו' שהיו לו אחים בארץ ישראל ואמר שהם רב חנניה ורב אושעיא תלמידי ר' יוחנן". ובעל תולדות תנאים ואמוראים כתב: "ולא מצאתי שום מקור לזה", וכתב מה שכתב ע"י שהגיה בירושלמי, עיי"ש. ברם בודאי עצם המקור הוא שאף הם מבית עלי: "חנינא ורבי הושעיא הוה קא משתקיד רבי יוחנן למיסמכינהו, לא הוה מסתייעא מילתא, הוה קא מצטער

3. כ"ה בכ"ה ודעמיה. ועי' דק"ס אות ד.

4. על מימרא זו, עיין ר' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, עמ' 55 וא"י, והע' 44 שם, ועיי"ש עמ' 70 והע' 115.

5. כתשובת רב שירא גאון ורב האי גאון, ערוך ערך אביי. "דאביי נחמני שמו, ומפרשה בכמה דוכתי מגמרא", ועי' ערה"ש, עמ' 9.

6. זבחים קיח ע"ב: "כי אזיל אביי אמרה קמיה דרב יוסף, אמר חד ברא הוה ליה לכייליל ולא מיחקן", ויש שינויי אותיות בגירסאות.

7. ערוך, ערך אביי. באירש"ג, עמ' 127: "דר' אבא", "דרבא".

8. ערך רב חנניה... אחי רבה בר נחמני.

טובא, אמרו ליה לא נצטער מר, דאנן מדבית עלי קאתינן" (סנהדרין יד ע"א), ובצירוף לכך שמצאנו את כולם במעמד אחד: "ההיא מסותא... פרשי מינה רב חנניה ורב אושעיא וכולהו רבנן, וא"ל רב אושעיא לרבה, כי אזלת קמיה דרב חסדא לכפרי בעי מיניה" וכו' (ב"מ ו רע"ב). והמהרש"א כתב לסנהדרין שם: "ורב חנינא ורב אושעיא אחי רבה הוו דאתי מבית עלי".

בעל תולדות תנאים ואמוראים סמך ידיו על הנתונים הללו כדיעות היסטוריות: "אחרי עיון רב נראה לומר שזה רב אושעיא ואחיו רב חנניה המה אחי רבה כולם בני נחמני הוה" (עמ' 116); ובערך רבה: "אביו נחמני לא נזכר בשום מקום בפני עצמו, ואך זאת ידוע לנו שהיה לו ארבעה בנים רבה, רב חנניה ורב אושעיא, וכייליל" (עמ' 1062). אבל למעשה, חוץ מדיוקים אלה, אין בידנו ידיעות מפורשות.

אף שהשם רבה בר נחמני אינו מופיע בתלמוד על ענייני רבה עצמו אלא בב"מ פו ע"א ופסחים קי ע"ב כנ"ל, בכ"י מינכן הוסיפו וגרסו כן בכתובות קיא ע"א הנ"לסי כדרכו של כ"י זה לפרש, ושלא כדרכו לקצר בשמות.

נספח ב

זיהוי רבא סתם עם רבא בריה דרב יוסף בר חמא

"רבאבא סתמא הוא בריה דרב יוסף בר חמא, והוא דעם אביי". כן בתשובת רב האי גאון. "רבא בריה דרב יוסף בר חמא הוא, והוא רבא דכולי תלמודא, בר פלוגתיה דאביי" — רש"י, חולין מג סע"ב. "רבא בריה דרב יוסף בר חמא, הוא רבא בר פלוגתיה דאביי" — רש"י שם, עז ע"א.

מינא הא מילתא דאמור רבנן שרבא סתם הוא רבא בריה דרב יוסף בר חמא? ר' אהרן היימן, בתולדות תנאים ואמוראים שלו, כתב: "דבר זה מוסכם שסתם רבא הוא בר רב יוסף בר חמא, כמפורש" וכוליה, וציוניו עמו שם. ונחזי אנן. אחד מציוניו שבו הדבר מפורש ומוכח ביותר הוא חולין מג ע"ב: "ההוא תורא דהוה לבני רב עוקבא דאתחיל ביה שחיטה בתורבן הוושט וגמר בוושט, אמר רבא רמינא עליה חומרי דרב וחומרי דשמואל וטריפנא ליה... איגלגל מילתא מטאי לקמיה דר' אבא, אמר להו תורא בין לרב בין לשמואל שרי, זילו אמרו ליה לבריה דרב יוסף בר חמא דלשלים דמי תורא למריה. אמר מר בריה דרבינא, מותבינא תיובתא כלפי סנאיה דרבא" וכו'. והנה, בכ"י המבורג 169: "אמ' רבא בריה דרב יוסף... כלפי סנאיה בריה דרב יוסף"! עד שנברר טיבו של עד נוסח זה, וגירסתו

9. ועיין שערי תורת בכל, עמ' 515, ומה שרצה לומר שם (והשווה עמ' 319 על "אחי שמואל").

10. מעשה אחוה דרבה; דק"ס השלם לשם, עמ' תקמז והע' 107.

1. בסוף מס' ע"ז כ"י ביהמ"ד לרבנים, מהדור ר"ש אברמסון, עמ' 129.

2. ד' ויניציה. ברפוסים החדשים שובש, ועי"ש בגליון ר"י פיק ברלין.

3. עמ' 1039.

כאן, אי אפשר להוכיח משמועה זו. אם גירסא מקורית היא, הרי הגירסא המקובלת אינה אלא הגהה הבאה לזהות רבא בריה דרב יוסף בר חמא עם רבא סתם. ואם אינה גירסא מקורית, אלא הגהת סופר, הבאה למנוע זיהוי זה, דברים בגו, על סמך מה סבר להגיה כך?

כן רשם שם חולין עו ע"א (וראוי להוסיף מקבילתו, יבמות קכב ע"א). וז"ל חולין שם: "ההוא נשבר העצם ויצא לחוץ, דאישתקיל קורטיתא מיניה, אתא לקמיה דאביי, שהייה תלתא ריגלי, א"ל רב אדא בר מתנא זיל קמיה דרבא בריה דרב יוסף בר חמא דחריפא סכיניה. אתא לקמיה, אמר" וכו'. בין כתב־היד מצאנו את הגירסא "אתא לקמיה דרבא", וכן הוא בכ"י המבורג 169. וכמה שנראה סביר שלפנינו מעין ניצוח בין אביי ורבא, וכמה שנראה הדבר מפורש לגירסת "לקמיה דרבא", עלינו לנקוט במידה של זהירות בנידון, שכן בסגנון זה, לא נאמר מפורש ש"רבא בריה דרב יוסף בר חמא", הוא הוא "רבא". וכן במקבילה שביבמות יש תפוצה רבה לגירסא הקצרה "אזל לקמיה".

תוספת זהירות ראויה כאן לאור שאלה שעסקו בה החוקרים: באיזו מידה ניתן להוכיח שאביי ורבא נמצאים היו ביחד, במקום אחד, כפי שמשמע לכאורה בפשוטות מן העובדא דלעיל, והאם הרבו לדון זה עם זה פנים אל פנים.⁴

נעיין איפוא במקור אחר. בנדירים נה ע"א: "בר מר שמואל פקיד דליתנון תליסר אלפי זוזי לרבא מן עללתא דנהר פניא, שלחה רבא לקמיה דרב יוסף, עללתא היכי מיקריא. אמר רב יוסף מתניתין היא, ושויין בנודר מן התבואה שאין אסור אלא מחמשת המינין. א"ל אביי מי דמי, תבואה לא משמע אלא מחמשת המינין, עללתא כל מילי משמע. אהדרוהו לקמיה דרבא, אמר, הא לא קא מיבעיא לי דעללתא כל מילי משמע, הדא הוא דאיבעיא לי, שכר בתים ושכר ספינות, מאי... אמרוה רבנן קמיה דרב יוסף. אמר, וכי מאחר דלא צריך לן, אמאי שלח לי, איקפד רב יוסף. שמע רבא ואתא לקמי במעלי יומא דכיפורי... כי קא שתי אמר, הדין מיזגא דמי למיזגא דרבא בריה דרב יוסף בר חמא" וכו', עיין שם. הרי מוכח בעליל שרבא הוא הוא רבא בריה דרב יוסף בר חמא, ורב יוסף רבו אינו קורא לו בשם שנודע בו לדורות, "רבא" סתם, אלא בסגנון המתאים לו, ובאמת, לפי זה, יש להעדיף את הגירסא: ...למיזגא דבריה דרב יוסף בר חמא, ללא "רבא" (ראה להלן ובהע' 9).

4. ועיין דק"ס, אות י.

5. עיין R. Kalmin, *HUCA* 61 (1990), pp. 125-158 והנסמן שם. (ויש להעיר על הכרעתו שם, כמעשה "סכיניה חריפא" ביבמות ובחולין, ככתב־היד הגורסים רב אדא בר אבהו, באשר הוא היה תלמידו של רבא לכו, ואילו רב אדא בר מתנא תלמיד אביי וגם רבא היה, ובהתאם לסברת המחבר שם שתלמידי רבא הדגישו עליונותו של רבם כנגד אביי. כרם יש מעגל קסמים בהכרעת גירסא כזאת. ונראה ברור שכרב אדא בר מתנא עסיקין (כך גורס "בר מתנא" בחולין, כ"י המבורג 169, ועוד) ראה עליו תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 103-104. שם זה נדיר בתלמוד פי כמה לעומת רב אדא בר אבהו, ראה אוצר השמות, עמ' 105-112, והנטייה אצל הסופרים תמיד להמיר שמות נדירים בשמות שכיחים דומים להם, ע"י מ"ש בתלמוד ערוך, הנוסח, על רב אחא בריה דרב אויא.

מכל מקום, צריך לנו עיון נוסף בנידון. מעשה הפיוס והמזיגה נמצא כולו אף בעירובין נד ע"א, בתוך קובץ דרשות (בסגנון "אם משים אדם עצמו"), ושם נאמר: "רבא (כ"ה בדפוס ויניציא ושאר דפוסים קדומים) הוה ליה מלתא לרב יוסף בהדיה, כי מטא מעלי יומא דכיפורי אמר, איזיל ואפייסיה, אזל... אמר (כלו', רב יוסף) דמי האי מזיגא למזיגא דרבא בריה דרב יוסף בר חמא" וכו'. ברם בכ"י אוקספורד Opp. add. fol 23, הוא כתב-היד הספרדי המפורסם, "בית נתן", גרסיןן בפתיחת העובדא לא "רבא" סתם, אלא השם המלא: "רבה[ן]!" בריה דרב יוסף בר חמא הוה ליה" וכו'. וכן הגיהו בדפוסים החדשים: "רבא בריה דרב יוסף בר חמא". ועיין דק"ס לשם, עמ' 212. והעיר שם בעל דק"ס על הגירסא הקצרה "רבא" שבדפוסים הקדומים וכ"י מינכן: "וכ"ה נכון, ובד' וויניציא (מאוחר מד"ו רפ"ב. שי"פ) נר' שהוסיפוהו מהא דבסמוך דמי הא מזיגא וכו' וטעות היא, דאם רב יוסף הוה קרי ליה הכי להבדיל בינו לבין תלמידים אחרים שהיו לו, שהיה ג"כ שם רבא, אבל סתמא דגמרא קרי ליה רבא סתם בכל הש"ס". ועל הגירסא רבה וכו' שבבית נתן, ועוד (עיי"ש), כתב: "וטעות הוא בכולן כדמוכח מנדרים נ"ה א'". ברם יש גם רגלים לומר להפך. הגירסא הקצרה "רבא" היא הגהה, להתאים את הסגנון לסתמא דגמרא בכל הש"ס. והגירסא הארוכה (בית נתן והגהה בדפוסים) היא סגנון קדום, טרם הושווה בין רבא לבין רבא (רבה) בריה דרב יוסף בר חמא. ובענין זה, עלינו להבהיר יחסן ההדדי של המקבילות בעירובין ובנדרים. ועד שיעשה בירור מקיף בנידון, עלינו להעלות מה שמשתמע ממסקנות החוקרים, שנדרים מאוחרת לשאר המסכתות, משתמשת ומרחיבה את דבריהן, בנוסף לכך שלפעמים יש מקום לחשוש להלוך ושוב כמה פעמים. אם אף כאן, התלמוד במסכת נדרים הוא שמפרש ומפרט על מה "הוה ליה מלתא לרב יוסף בהדיה", ומוסיפה מעשה "בר מר שמואל" (עי' דק"ס השלם) כדי להרחיב ולישב, אזי אין בידנו לתעד ויהוי שני השמות אלא מזמן סתם התלמוד של מס' נדרים ואילך.

עוד נחזי אנן, שאילו באנו לחקור מי הוא זה החכם שהיה לו סגנון מיוחד במיוזג היין, על פי הכללים הנקוטים בידי הראשונים, בודאי היינו מגיעים למסקנה שהוא רבה! בכ"מ ס ע"א: "רבא אייתו ליה חמרא מחנותא, מזיגה, טעמיה, לא הוה בסיס, שדריה לחנותא. א"ל אביי והא אנן תנן ולא לתגר אע"פ שהודיעו א"ל מזגא דידי מידע ידיע". בכ"י המבורג, כ"י פירנצה ודעמס: רבה! (ועי' דק"ס, אות ח). וכן ראוי לומר לפי הכלל של "א"ל אביי". והתוס' (ד"ה רבא) כתבו: "רבא גרסינן, דאשכחן שהיתה מזיגתו משונה, כדאמרינן בנדרים (נה ע"א) ובכיצד מעברין (עירובין נד ע"א) דמיא האי מזיגא למזגא דרבא בריה דרב יוסף בר (חייא) [צ"ל חמא]" וכו'! ואפילו המימרא, "אמר רבא, כל חמרא דלא דרי על חד תלת מיא, לאו חמרא הוא", שאין המנהג האישי מוזכר בה, מ"מ כ"י המבורג לב"ב שם גורס בה: "רבה".

6. ראה תלמוד ערוך, עמ' 261, והע' 56, ומה שהבאתי שם מדברי החוקרים.

7. ואגב דיון זה יש להוסיף יחס עירובין/נדרים למקרים שעסק בהם אפשטיין במבואות לספרות האמוראים, עמ' 57-69.

8. שכת עז ע"א, עירובין כט ע"ב, ב"ב צו ע"ב.

אשר לבעלי התלמוד שאמרו את האגדתא בעירובין נד ע"א: "דמי האי מזיגא למזיגא דבריה דרב יוסף בר חמא", אפשר אמנם לטעון שהמסופר על רבא בריה דרב יוסף בר חמא ועל מזיגתו האישיית ביין, אין לו דבר לנאמר בב"מ ס ע"א על מזיגתו הידועה של רבא [=רבה!]. ואם בכל זאת, מסתבר שהדברים קשורים, אפשר לטעון ששם הם מיחסים אותו ענין שבב"מ לרבא דוקא. ושמה מכאן מקום להרהר על קביעת הספרים הדווקניים בב"מ ס ע"א: רבה, ושמה אף על הכלל של הראשונים בענין "א"ל אביי"? מאידך, שמה עלינו לברר, אם יש בסיס לומר, שאותה אגדתא בעירובין מדברת דוקא על רבה, ורבא (רבה) בריה דרב יוסף בר חמא לדעתם, הינו רבה?!

שאלה זו נסובה בעיקר על הלשון: "לא תתיב אכרעך עד דמפרשת ליי וכו' והדומים לו בתלמודי¹⁰. למי פונה החכם בלשון זה, לתלמידו או לחברו? נראה ברור שבסגנון זה פונה גדול לקטן ממנו. רב המנונא אמר כך לר' זירא (זבחים קה ע"ב), הוא רבי זירא שאמר (ברכות כד ע"ב) "הא מילתא אבלעא לי בי רב המנונא ותקילא לי ככולי תלמודאי"¹¹. שמואל אמר כן לרב מתנה (מכות ג ע"ב) שהיה תלמידו¹², וכן לאבוה בר איהי (גזיר כד ע"ב), וכבר אמר לוי כן לשמואל עצמו: "אריוך, לא תתיב אכרעך" וכו' (מנחות לח ע"ב). ואף לגבי חכמי א"י, ר' אלעזר אומר כן פעמים לר' יאשיה "דדריה" (סוטה יט ע"א=קידושין לו ע"ב, מנחות ע ע"א).

אבל ספק אם יש לפרש לשון זה שאומר החכם כן לתלמידו ממש, שהרי אומר לו: עד דמפרשת לי, עד דאמרת לי הדא מילתא, עד דאמרת לי פירושא דהדין מילתא. ונראה שיש בלשון זה גם גוון של חברות (ואולי אפילו כלפי צעיר ממנו), ואומרים כן לחכם גדול דרך חברות. ובערוך, ערך דר: "פיי כן גילו, מכלל שהיה שם זקן ממנו"¹³. ואף שבין לשיטת הערוך, ובין לשיטת רש"י שפירש "אמורא כמותו", התכוונו להוציא מזקן (ותנא), הרי כלל לא אמרו "תלמידו". ודומה שמעמד רוב החכמים שהוזכרו לעיל, שפנו אליהם בסגנון זה, מתאים להגדרה הנ"ל שהם בעצמם חכמים מוכרים, ומה גם שהשאלות נראות שאלות של ממש. והשוה סגנונו של בעל תולדות תנאים ואמוראים, על רב מתנה: "והיה גדול כ"כ בעיני רבו עד שא"ל שמואל... לא תתיב" וכו' (עמ' 915); "אבוה בר איהי. אדם גדול בזמן שמואל כנויר כד: שא"ל שמואל לא תתיב" וכו' (עמ' 72). ומצינו אפילו: "רב ושמואל ולוי דאמרי" (חולין נו ע"א; וכסגנון כ"י המבורג), כולם כדור אחד. ולוי אמר כן לשמואל "דדריה"!

9. ראה דק"ס השלם לנדרים הנ"ל, עמ' עט, הע' 54.

10. אוצר לשון התלמוד, יט, עמ' 627.

11. וראה ר"ח אלבק, מכוא לתלמודים, עמ' 196.

12. תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 915.

13. ובעל ערוך השלם רצה לפרש "שהיה עמו מאותה שורה וסדר אחד בישיבה", עיי"ש ח"ג, עמ' 136, 138; ועיי' תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 531.

14. ולמי פותחים כן, תלמיד או חבר?

לפי כל זאת, שמא יש מקום לפרש כוונת בעל האגדה בעירובין, שרב יוסף אמר לשון זה, לא על רבא, הקטן ממנו בהרבה, אלא על חברו רבה¹⁵, שמזיגתו ידועה, ואמר לו רב יוסף כן דרך פיוס וחברות. הרי ראינו בזה, שליד האפשרות לפרש שכאן ברבא עסיקין, יש מקום לפרש שהוא חכם בפני עצמו, רבא בריה דרב יוסף בר חמא שמיה. ואם יש להדגיש ענין המזיגה, אפשר שהוא קרוב יותר לרבה מאשר לרבא.

שמועות אחרות יכולות אמנם להתאים יפה לרבא סתם כבנו של רב יוסף בר חמא, אלא שאין בלשונן ובגירסאותיהן משום הוכחה לזיהוי זה. בב"ק קד ע"ב: "כי הא דרבי אבא הוה מסיק זווי בדרב יוסף בר חמא, א"ל לרב ספרא, בהדי דאתית אייתנהו ניהלי. כי אול להתם א"ל רבא בריה מי כתב לך" וכו' עיי"ש. דברי חכמתו של "רבא בריה" יאים לרבא סתם, אבל אין בכך הוכחה. בכ"י המבורג ליתא תיבת "בריה". בדק"ס הביא מכ"י מינכן גירסת "רבה", והעיר: "וכ"ה בתוס' הר"ף ובשט"מ וט"ס". מעשי תקיפת העבדים בא בשתי מקבילות ארוכות, ב"ק צו ע"א וב"מ סד ע"ב: "רב יוסף בר חמא תקיף עבדי דאינשי דמסיק בהו זווי ועביד בהו עבידתא. א"ל רבא בריה, מ"ט עביד מר הכי" וכוליה, דיון הלכתי ארוך, עיין שם. כן הלשון בב"מ, ואילו בב"ק: "רבה בריה". בדק"ס שם (עמ' 234, אות ה) הביא גירסת כ"י מינכן "רבא", והעיר: "וכ"ה בכ"י ה' ור' ובב"מ וכ"ה נכון דהוא רבא סתם". בדק"ס לב"מ (עמ' 183, אות ב), הביא גירסת כ"י מינכן: "רבא"!!], והעיר: "וכ"ה בכ"י ה' ור' א', וכ"ה בד' וויניציא ובסיליאה, ויפה הגיה המהרש"ל בדפוס הראשון כלפנינו (כלומר, "רבא", שי"פ) דהוא רבא סתם, ושכח להגיה כן גם בב"ק צ"ז א"י. אנו רואים בזה שכ"י המבורג הדווקני חצוי בזאת בינו לבין עצמו, בב"ק רבא ובב"מ רבה (ואף כ"י מינכן עמו)¹⁶.

במקומות אחרים, לגבי דיוני רב יוסף בר חמא ו"רבא", מסופקים אנו אם הם מתאימים לאב ובנו. בב"מ נח ע"א: רמי ליה רב יוסף בר חמא לרבה, תנן נושא שכר... ורמינהי... אישתיק. א"ל מידי שמיע לך? א"ל הכי אמר רב ששת בשקנו מידו", ובדק"ס לשם (עמ' 159, אות א): "(לרבה תנן) בכ"י ה' [לרבא] נושא שכר, ונוסח הדפוס הוא הנכון, דריב"ח אבוה דרבא הוה, ולא הוה א"ל מידי שמיע לך בהא, אלא מידי שמיע ליה למר". עיין בסוגיא, ונראה לי שיש לפרש ש"רבא" הוא דאישתיק, ורב יוסף בר חמא אמר לו מידי שמיע לך. ואף זאת לשון תלמיד לרב הוה, ולא דוקא לשון אב לבנו¹⁷. בכ"י פירנצה: "רב יוסף", וליתא: בר חמא.

בב"ק צג ע"א: "א"ל רב אסי בר חמא לרבא מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא. אמר ליה... א"ל... אישתיק. אמר מידי שמיע לך בהא. אמר ליה הכי אמר רב ששת משום פגם משפחה". בדק"ס לשם (עמ' 223, אות ב), לגירסת "יוסף" (במקום "אסי") שהביא מכ"י מינכן, העיר: "וכ"ה בכ"י פ' ור' וברי"ף וברא"ש, וכן

15. מ"מ אף יחס רבה ורב יוסף צריך בירור.

16. לגירסת הספרים שהוא רבא סתם, צריך לומר שהיה כאן אף ענין משפחתי, שהרי "רב סעורם אחוה דרבא הוה תקיף אינשי דלא מעלו" וכו'. ועיי"ש, וצ"ע.

17. אבל שיטת בעל דק"ס יש לה תימוכין בדברי הראשונים, עיין להלן.

הגיה הסה"ד בערך יוסף, כי רב אסי ב"ח לא נזכר עוד בש"ס, אבל רב יוסף ב"ח הוא אבוב דרבא, ומלישנא דמידי שמיע לך, ולא אמר שמיע ליה למר לא משמע כן, ונר' שצ"ל לרבה כמו בתוס' הר"ף ובחי' הרשב"א ומד' ווילנא ואילך הדפיסו רב [אשין] ב"ח, אבל גם אותו לא הביא היוחסין. ובכ"י ה' רב יוסף לרבא, וגם לנוסח זה גרסי' לרבה כמו שהוא בתוס' הר"ף. (ואף שם כתב כשיטתו, ועיין ברשב"א שציין באות ה, ועיין בסוגיא ובגליון ר"י פיק ברלין). מ"מ מכאן אין הוכחה. ועוד, אולי הוא רבא, שהיה אומר בשם רב ששת.

"רבא בר יוסף" שבסוכה לד סע"א צ"ל "רב אשי", כפי שהוא בכתיב"היד ובשבת לו ע"א.

יש משמעות מיוחדת למימרתו של החכם הנידון, הבאה בביצה ח ע"ב: "אמרי במערבא פליגי בה ר' יוסי בר חמא ור' זירא, ואמרי לה רבא בריה דרב יוסף בר חמא ור' זירא, חד אמר כוי הרי הוא כצואה וחד אמר כוי אינו כצואה. תסתיים דרבא הוא דאמר כוי הרי הוא כצואה, דאמר רבא הכניס עפר לכסות בו צואה, מותר לכסות בו דם צפור, דם צפור, אסור לכסות בו צואה, תסתיים". בדק"ס לשם (עמ' 13, אות ג) ציין חיסור הלשון "ואמרי לה" וכו' בכ"י מינכן, והעיר: "ונר' שחסר מן חמא עד חמא, דהא אמר תסתיים דרבא הוא דאמר כוי". אף בכ"י וטיקן 134 ל"י הלשון "ואמרי לה", ושם בא רק כלשון השני שלפנינו: "רבא בריה דרב יוסף בר חמא ור' זירא". בכ"י גטינגן 3: "פליגי בה בריה דרב יוסף בר חמא ור' זירא, ואמרי לה רבה ברנן! בריה דרב יוסף ור' זירא".

ואף כאן בעל הסוגיא כמעיר שהוא רבא סתם, במה שהוסיף: תסתיים דרבא הוא דאמר וכו'.

מחלוקת זו, בשמות הללו, באה בירושלמי שם (ביצה פ"א ה"ג, ס ע"ב): "ר' יוסה ביר' בון אמ' איתפלגון רב זירא ור' אבא בר יוסף, חד אמ' יש הכן לצואה, וחרונה אמ' אין הכן לצואה", עיי"ש¹⁸. הקבלה זו מפורסמת בספרות המחקר, להראות שרבא נזכר בירושלמי¹⁹, ולפי החוקרים הוא קרוב להיות אחרון אמוראי בכל שהוזכר שם²⁰.

על כל הסבירות לזהות רבא סתם עם רבא בריה דרב יוסף בר חמא, מפתא

18. וראה שרידי ירושלמי, עמ' 162, 164.

19. עיי' ר"ז פרנקל, *MGWJ*¹ [1852], p. 70, הנ"ל, מבוא הירושלמי, נו ע"ב: "וידוע שרבא בריה דר' יוסף בר חמא הוא רבא הנודע בבבלי, חברו של אביי"; שם קב ע"א; י"א הלוי, דורות הראשונים, ח"ג, פרעסבורג-הרנ"ז, עמ' 123; W. Bacher, *Tradition und Tradenten*, Leipzig 1914, p. 491, ש"מ רובינשטיין, לחקר סדור התלמוד, קובנה התרצ"ב (ירושלים תשל"א), עמ' 61; ז"ו רבינוביץ, שערי תורת בכל, עמ' 319; י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 62 ב"פ, 430 הע' 4; הנ"ל. מבואות לספרות האמוראים, עמ' 273, 293; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 374, הע' 366; אנציקלופדיה העברית, כרך לב, עמ' 896; א"א אורבך, ההלכה, עמ' 214 והע' 54, 55; י' זוסמן, מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן; עמ' 131, הע' 179.

20. ועיין זוסמן שם.

יחסים בין האמוראים, הנרמזים במקורות הללו, וכן העובדה שמעטות מימרות הלכה בתלמוד הבאים ע"פ השם המלא, מכל מקום ראינו שאין דבר זה מוכח ומפורש באחד ממקורות דברי האמוראים עצמם, אלא שנעשה מושכל ראשון אצל בעלי סוגיות אחדות, כסוגית נדרים הנ"ל, ובמיוחד אצל הנוסחים, מוסרי נוסח התלמוד. דבר זה נוגע לבירור תולדות רבא, מימרותיו והסוגיות שעליהן, ואף למוסכמה שרבא הוזכר בירושלמי, ע"פ שמו המלא רבי אבא בר יוסף [בר חמא].